

ItK

5-6

2000

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2000

A TARTALOMBÓL

Havas László: A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez)

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyarország – Mária országa (Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban)

Szilágyi Márton: A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei)

Tverdota György: Ciklusépítkezés a modern költészetben

*

P. Vásárhelyi Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról

Koncz Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita?

(Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)

Tasi Réka: Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban

*

Adattár

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

2000. CIV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
technikai szerkesztő

Havas László: A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdeteire (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez) 539

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Magyarország – Mária országa (Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban) 573

Szilágyi Márton: A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei) 603

Tverdota György: Ciklusépítkezés a modern költészetben 617

Kisebb közlemények

Szabó Zsuzsanna: *Regina caeli*-fordításaink 638

Kelemen Zoltán: Magántörténelem – mitikus történet (Adalékok Krúdy Gyula Mária-képéhez) 645

Hernádi Mária: Biblikus és keresztény motívumok Ottlik *Budájában* 655

Műhely

P. Vásárhelyi Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról 660

Koncz Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája) 669

Tasi Réka: Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban 695

Évforduló

Kappanyos András: Babits Vörösmartyja 725

Gizińska Csilla: Vörösmarty Mihály lengyel irodalmi antológiák tükrében 733

Műelemzés

Németh G. Béla: A koraromantikus elbeszélés mesterpéldája (Kölcsy: *A' vadászlak*) 745

Adattár

Gömöri György: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanaui Biblia dedikációs példányában 751

Bitskey István–Gábor Csilla: Pápai Páriz Ferenc kiadatlan verse Zrínyi Miklósról 1663-ból 755

Hegedűs Béla: Révai Miklós verselmélete 759

Szabó Katalin Viola: Révai Miklós harmadik híradása 776

Párbeszéd

Géczi János: Megjegyzések Arany János korai rózsajelkép-használatához 784

Hafner Zoltán: Észrevételek Korda Eszter *Pilinszky János Összegyűjtött levelei* című írásához 791

Szemle

A magyarországi középkori latinság szótára (*Sarbak Gábor*) 796

Bitskey István: *Virtus és religió* (*Bartók István*) 798

Mezei Márta: A kiadó mandátuma (*Hegedűs Béla*) 802

Rajnai László: Vörösmarty Mihály; Kolta László: Vörösmarty Mihály emléke Tolna megyében (*Kerényi Ferenc*) 806

Lőrinczy Huba: Búcsú egy kultúrától (*Ignéczi Lilla*) 810

Krónika

Csonka Ferenc (1916–2000) (*Bartók István*) 814

Szabolcsi Miklós (1921–2000) (*Tverdota György*) 817

Koczkás Sándor (1924–2000) (*Kenyeres Zoltán, Pomogáts Béla*) 822

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

**A KLASSZIKUS RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁS HATÁSA
A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ IRODALOM KEZDETEIRE
(Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez)***

A 9. század végén a Kárpát-medencében megtelepülő magyarság életének első másfél századára vonatkozólag nagyon kevés írásos forrás van. Ezek legtöbbje meglehetősen elfogult, mert azoktól az idegen szerzőktől származik, akik félték a betörő magyaroktól, s nem egyszer akkor is a barbárokkal kapcsolatban megszokott elmarasztaló és befeketítő képet alkalmazták rájuk, amikor az nem volt teljesen megalapozott. Van azonban egy olyan 11. század eleji magyarországi irodalmi alkotás, amely maga vall az egykorú magyar helyzetről, s ennek jegyében, legalább mint egy ország önbemutatója, mindenképpen megkülönböztetett figyelmet érdemel, még akkor is, ha itt viszont esetleg ellenkező előjelű torzítással számolhatunk. Az utóbbi esetben fontos azonban az, hogy milyen az az eszmény, amelyet a korabeli magyarság megcélzott magának, illetve hogy magáról milyen bemutatást szeretett volna adni.

Közismert, hogy a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdete egybeforrt államalapító apostoli királyunk, Szent István nevével, aki nemcsak a keleti pogánysághoz keményen ragaszkodó előkelők ellen folytatott következetes harcot, hanem befogadta a nyugati misszionáriusokat is, és a Kárpát-medencében szélesre tárta a kaput a középkori kereszténység szelleme előtt. Ennek alapján érthető, hogy Szent Istvánnak szokás tulajdonítani egy olyan írást, amely fiához, a később ugyancsak szentként tisztelt Imréhez szól, s amelynek kéziratos címe ez: *Libellus de institutione morum*, vagy egyszerűen csak: *Institutio morum*. Ez magyar nyelven mint *István király intelmei* vonult be a hazai köztudatba. Az ebben foglalt és a címben jelzett erkölcsi tanítás valóban meg is felel a fentebb jelzett uralkodói programnak, s ezért a király személyéhez kapcsolni még akkor is indokolt, ha valójában a konkrét megfogalmazást nem ő végezte el. Ma már ugyanis meglehetősen biztosan tartja magát az a nézet, hogy a kis, tíz fejezetből álló munkát valójában egy István-korabeli névtelen szerzetes készítette, nagy valószínűséggel 1015 táján, vagy még inkább az 1020-as évek első felében (ez utóbbi főként Kristó Gyula véleménye), azaz még a király uralkodása idején, úgy állítva be, mintha az ország ura személyesen intézné erkölcsi és államelméleti tanítását fiához. Ezért az alkotás aligha

* *Studium memoriae Georgii Györfly et Stephani Kapitánffy dedicatum.* – Az itt olvasható tanulmány első felét először a G. Cini alapítvány és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös rendezvényén olvastam fel Velencében, 1998 novemberében, s franciául ennek kiadványában jelenik majd meg. A dolgozat második része egy Friuliban, 2000. szeptember 21–23-a között tartott konferencián hangzott el franciául.

torzíthatja el Szent István nézeteit, eszmeiségét, mert ehhez az uralkodó semmiképpen sem adta volna áldását.¹

A kutatás régóta nagy figyelmet szentel az *Intelmek*nek, megpróbálva például meghatározni mind irodalmi műfaját, mind forrásait, illetve történeti-politikai eszméinek eredetét, hátterét. Ezek az igen alapos és finom elemzések ugyanakkor természetesen élénk vitákat is kiváltottak, különösen a most elköszönő század negyvenes éveiben.

Békefi Remig² azt szerette volna kimutatni, hogy a Szent István neve alatt hagyományozott mű valóban magának az apostoli úrnak az alkotása, aki elsősorban a Karoling frank királyok törvénykönyveinek példáit követte. A kutató úgy vélte: számos párhuzamot sikerült kimutatnia az *Intelmek* és a Karoling-kor törvényei között, ám valójában ezek a párhuzamok igen kevésbé voltak meggyőzőek, mert nem lehetett feltárni egyetlen konkrét előzményt sem, csak közhelyek kerültek elő, amelyekből hiányzott a nyilvánvaló és beszédes szövegszerű megfelelés. Pusstán olyan távoli hasonlóságok voltak megfigyelhetők, amelyek szükségképpen adódtak az egykorú műfaji keretből. Ráadásul Békefinek az a feltevése, hogy a szerző mégiscsak a magyar király lenne, olyan hamis és képtelen ötletnek bizonyult, amelyet mindenki elvetett, aki később figyelmet szentelt az *Intelmek*nek.

Ezt követően Balogh József,³ a jeles újságíró és fantáziadús, jó tollú klasszikus filológus volt az, aki 1927 és 1943 között több tanulmányban is foglalkozott a *Libellusszal*, arra az eredményre jutva, hogy a király erkölcsi-politikai tanítása valójában a Karoling és a Karoling-kor utáni királytűkrökkel⁴ áll genetikai összefüggésben. Vagyis azokkal a középkori munkákkal, amelyek az eszményi uralkodót mutatják be, azt a figurát azonban, amelynek a körvonalai már Szent Ágoston *De civitate Dei*jében kirajzolódnak.

Balogh József mindenekelőtt az *Institutio morum* két részletét vizsgálta: az egyik a hatodik caput megfogalmazása volt, amely így szól: *unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*, vagyis „az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyenge és törékeny”; a másik hely pedig a kilencedik caput egy kifejezése, ahol ez a kérdés és a reá

¹ Vö. KÓTA P., s. v. *Intelmek = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, szerk. KRISTÓ Gy., ENGEL P., MAKK F., Bp., 1994 (a továbbiakban: KMTLex), 283.

² BÉKEFI R., *Szent István király Intelmei*, Száz, 35(1901), 922–990.

³ BALOGH J., *A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere*, Száz, 66(1932); Uő., „Ratio” és „mos”, EPhK, 67(1943); Uő., *Szent István és a „Róma-eszme”*, BpSz, 207(1927); Uő., *Mit tudunk a szent-istváni Intelmek szerzőjéről?*, MNy, 27(1931), 158–165; Uő., *Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben*, ItK, 37(1927); Uő., *Szent István politikai testamentuma*, Minerva, 10(1931), 39–51, 106–114; Uő., *Szent István Intelmeinek forrásai = Szent István Emlékkönyv*, II, 1938, 397–425. – Eltérő véleményre lásd GOUTH K., *Megoldandó kérdések az Intelmekben*, Száz, 77(1943); Uő., *Eszmény és valóság királylegendáinkban*, Erdélyi Múzeum, 49(1944).

⁴ Ami a *specula regiát* illeti, itt egyáltalán nem kifejezetten középkori műfajról van szó, vö. pl. s. v. *Fürstenspiegel = Der Neue Pauly*, IV, 693–695, ahol a következő latin szerzőkre van utalás: Seneca (*De clementia*), M. Aurelius, Plin. min. (*Paneg.*), Sidonius Apollinaris, Augustinus (*De civitate Dei*); lásd még *Speculum regis*, kiad. TAR I., WOJTILLA Gy., Szeged, 1994. – A középkori királytűkrőről szóló szakirodalomról lásd SZÜCS J. sokat idézett alapvető tanulmányát, vö. még P. HADOT, s. v. *Fürstenspiegel = RAC*, VIII; H. H. ANTON, s. v. *Fürstenspiegel = Lexikon des Mittelalters*, IV, 1040 skk. (gazdag bibliográfiával, 1048–1049).

adott válasz szerepel: *Quis Graecus reget Latinos Graecis moribus, quis Latinus Graecos Latinis moribus? Nullus*, azaz: „Ki lenne az a görög, aki a latinokat görög szokások szerint kormányozná, s ki lenne az a latin, aki a görögöket latin szokás szerint? Senki.”⁵ Balogh úgy vélte, hogy a fentebbi mondatokat az összes korábbi kutató hibásan értelmezte, s egyesek ezért próbálták meg az *Intelmeket* Szent István kora helyett időben későbbre helyezni, kétségbe vonva ezáltal magának a műnek a hitelességét, mintha a munka századokkal később keletkezett volna.

Balogh elvetette ezt a kalandos megoldási kísérletet, és pedig elsősorban jogtörténeti megfigyelésekből kiindulva. Arra mutatott rá, hogy a *Libellusban* a *mos* tartalma a középkor azon évszázadai értelmezésének felel meg, amikor újra tanulmányozni kezdték a klasszikus ókor végének ismert jogi kompendiumait. Ez a tendencia valójában csak III. Ottó császár alatt bontakozott ki, amikor a klasszikus gondolkodás *renovatioja* egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a római jog vizsgálatában, úgyhogy ez a jelenség erősen rányomja bélyegét a Krisztus utáni első ezredforduló jogi nyelvezetére is.

Ezen megállapítással összhangban Balogh úgy gondolja, hogy a két fentebb idézett szövegrészben a *mos* jelentése ekképp határozható meg: „lörvény”, „szokásjog”, vagy általában: „az írott és íratlan szabályok összessége”, amelyeket a szokások képeznek. Ez az antik felfogás ugyanis a Karoling-korban és közvetlenül utána újjáéledt. De az is ismert tény, hogy a középkor kezdetén Nyugat-Európában, főként a frank királyságok területén, a lakosok a maguk jól kialakított, egymástól határozottan elkülönülő rendje szerint éltek, úgyhogy – bár a római jog érvényben volt – nem szűntek meg az újabb helyi hagyományok sem, vagyis a germán törzsek erkölcei keveredtek az antik jog egészével, annak tradíciójával. Ennek az volt a végeredménye, hogy mindenkinek jogában állt törvényes vonatkozásban a maga közössége szokásának megfelelően eljárni.

Szent István új királysága épp ezen nyugati modellel alapján próbált szerveződni, úgy, hogy az megfeleljen a Karoling állam szervezetének. István király *Intelmei* ezért tulajdonít nagy jelentőséget a külföldről érkező tudós és gyakorlati szakembereknek, mert Balogh szerint ezek lennének a 6. fejezetben felsorolt *hospites, advenae, viri adventicii*. Ám ugyanakkor az apostoli király a sajátosan magyarországi eljárásmodot is megköveteli, ahogy a görögöket sem lehet latin módra, a latinokat pedig görög módra kormányozni.

Mégis, Balogh József szerint, bár ez a felfogás lényegében a középkori közéletből sarjadt, ám ami az irodalmi formát és a megfogalmazást illeti, az végül is Sevillai Szent Izidorra megy vissza, aki az utolsó nyugati egyházatya volt, s a Szent István-féle *Intelmek* névtelen megfogalmazója valójában belőle merítette volna koncepcióját, főleg ami annak megszövegezésére vonatkozik. Valóban, Sevilla hajdani érseke ott áll a 8. caputban kifejtett elképzelés eredeténél, amely azt hangoztatja, hogy egyetlen népet sem

⁵ A szöveget az alábbi kiadás szerint idézem: *Scriptores rerum Hungaricarum* (= SHA), ed. J. BALOGH, red. E. SZENTPÉTERY, II, Bp., 1938, 619–627. A magyar fordításra lásd KURCZ Á. = *Árpád-kori legendák és intelmek*, kiad. ÉRSZEGI G., Bp., 1983, 54–61, vö. 201–205. Lásd még *A honfoglalás korának írott forrásai*, kiad. KRISTÓ Gy., Szeged, 1995. Érdemes még TARNÓCZI J. munkája is, amely nemcsak fordítást tartalmaz (113 skk.), hanem sok elgondolkodtató észrevételt is tesz az első magyar király szerepéről: *Szent István életműve és lelkivilága*, Bp., Ecclesia Könyvkiadó, 1971.

lehet egy másik nép jogszokása szerint kormányozni, mert *aliis gentibus aliae leges alii mores placent* (Etyim. 5,2), vagyis „más népeknek más törvények, más erkölcsök kedvesek”. Az idézett hely és a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k azonos gondolata között szövegszerűen is teljesen nyilvánvaló a hasonlóság és az érintkezés. Ugyanakkor viszont ama szöveg, amelyet – Balogh nyomán – korábban a 6. caputból ragadtunk ki, egyetlen középkori alkotásban sem bukkan fel hasonló vagy éppenséggel megegyező módon, s eddig ókori alkotásban sem találtak olyan rokon megfogalmazást, amely genetikai összefüggést tenne egyértelművé. Ez a hiányosság egyaránt magyarázható az eddigi kutatások elégtelenségével és az utóbbi fél évszázad politikai körülményeivel. A II. világháborút követő csaknem negyven évben⁶ szinte tabunak számított az *Intelme*k⁷ latin-keresztény ideológiájának tüzetes, nem feltétlenül marxista szempontú tanulmányozása. Végül is Szűcs Jenő volt az, aki újból és meglehetősen alaposan ismét görcső alá vette a művet, elsősorban abból a szempontból, hogy az mennyiben tekinthető államelméleti alkotásnak. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy valójában ez a munka tekinthető az első magyar politika-filozófiai írásnak a maga vallási keretei között. Vagyis a *Libellus* az első hazai államelméleti mű, amely világosan követi a Karoling és a poszt-Karoling eszméket, politikai gondolatokat. A kiváló történész azonban maga sem volt képes arra, hogy az *Intelme*k 6. fejezetének oly fontos, fentebb idézett szövegrészére vonatkozólag pontos középkori textust vonulasson fel, amely annak eredetét ilyen módon egyértelműen tisztázná.⁸

Mindezek figyelembevételével az eddigi kutatásokból összefoglalóan azt a végkövetkeztetést szűrhetjük le, hogy a *Libellus* ún. „királytűkör”, amely az Árpád-kori magyarországi irodalomban az egyetlen olyan fennmaradt alkotás, amely ezt a korabeli Európában olyannyira kedvelt műfajt képviseli. Ennélfogva az István királynak tulajdonított munka benne gyökerezik a kortárs európai kultúrában, amely meghatározó jelentőségű volt a magyarországi latin nyelvű irodalom kibontakozása szempontjából. A megszülető hazai irodalom számára tehát adva voltak a korabeli irodalmi formák a maguk közhelyeivel, hagyományos szerkesztésmódjaival és stílusával.

Mégis nyilvánvaló, hogy a megannyi középkori jellemvonás és hasonlóság ellenére az *Institutio morum* számos olyan sajátossággal bír, amely megkülönbözteti őt minden korabeli vagy közel egykorú, azonos műfajhoz tartozó alkotástól, s itt egyaránt számításba

⁶ Lásd még DEÉR J., *A szentistváni Intelmek kérdéséhez*, Száz, 76(1942), 435–452; Uő., *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 79(1971), 1–56.

⁷ Vö. mégis HORVÁTH J., *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954; CSÓKA J. L., *Szent István Intelmeinek és törvényeinek szerzősége*, Vigilia, 29(1964), 453–462; Uő., *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Bp., 1967.

⁸ SZÜCS J., *István király Intelmei – István király állama*, Alba Regia, 12(1972), 271–275; Uő., *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 359–379; Uő., *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű = Szent István és kora*, szerk. GLATZ F., KARDOS J., Bp., 1988, 32–53; Uő., *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, kiad. ZIMONYI I., Szeged, 1992; Uő., *König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung*, Südost-Forschungen, 31(1972), 17–40. – Szűcs dolgozatát követően azután megújultak az *Intelme*kre vonatkozó magyar kutatások, lásd főképp GYÖRFFY Gy., *István király és műve*, Bp., 1977, 1983².

kell vennünk tartalmi, szerkesztésbeli és érvelési vonatkozásokat, szempontokat, annak ellenére, hogy ezek felett az eddigi kutatások általában átsiklottak. Vegyük tehát szemügyre azokat a feltűnő különbségeket, amelyek a Szent István-féle *Libellus*t elvásasztják a többi, a Kr. u. 1/2. évezred fordulóján született *speculum regium*tól, biztosítva számára kétségszűbevonhatatlan eredetiségét.

Először is feltűnő az *Institutio morum* rendkívül személyes indítása. Az apostoli magyar király igazi atyai hevülettel intézi szavait és tanítását fiához, Imréhez, akihez ezekkel a szavakkal fordul: *fili amabilissime* (ez a nyitó formula szimmetrikusan majd csak a záró részben bukkan fel ismét, egy birtokos személyes névmással fokozva: *fili mi amabilissime*), illetve *fili carissime*, „legkedvesebb, legdrágább fiam”, s így buzdítja őt arra, hogy sajátítsa el az ország kormányzásának alapelveit. Ez a valódi, szenvedélyes szülői szeretettől áthatott kezdés az *Intelmek* egyik legsajátosabb vonása, amely összetéveszthetetlenül teszi bármelyik Karoling vagy késő-Karoling királytükörrel. Épp ezért fel kell tenni a kérdést, honnan ered ez az egyéni hangvétel. Pusztán a mű megfogalmazójának egyéni leleményével kell-e számolnunk, vagy pedig az író itt is valamiféle irodalmi hagyományhoz kapcsolódik a kor szellemiségének megfelelően? Megítélésem szerint: lehetőség van rá, hogy az atyai szeretetnek ezt a Szent István-i kifejeződését párhuzamba állítsuk egy olyan cicerói mű hasonló megfogalmazásaival, amely műfaji szempontból eleve nem áll messze a „királytükörtől”. A nagy ókori politikus és szónok erkölcsfilozófiai értekezéséről, a *De officiis*ről, vagyis a kötelességekről szóló alkotásáról van szó, amelyet Cicero szintén tulajdon fiához, Marcushoz írt, s bensőségesen azzal fordul hozzá: váltsa valóra a legtökéletesebbnek mutakozó ideált, az igazi római polgár eszményét. A latin szerző ekképp ösztönzi fiát a latin és görög stúdiumokra, illetve saját beszédeinek és filozófiai alkotásainak olvasására, hogy egyformán ki tudja magát fejezni mindkét nyelven, és jobban meg tudja érteni, mik is a kötelességek, anélkül persze, hogy feladná a maga ítélőképességét: *Quamquam te, Marce fili... oportet* (1,1,1), vagyis „habár hozzád az illik, Marcus fiam...”, amely kifejezés azonban a római ízlés szerint inkább a magyar „kedves Marcus fiam” kitétellet egyenértékű. Ennélfogva az istváni *Intelmek* megszerkesztője a cicerói hagyományhoz kell hogy kapcsolódjék, egész pontosan a *De officiis* személyes hangú buzdításához, amely az ókori filozófiai műben összesen harminckétszer ismétlődik meg, még ha különböző formákban is, mint amilyen a *mi Cicero* (2,8; 3,5; 2,44; 3,33), sőt néha még a gyermek közvetlen megszólítását is elhagyva, ám ügyelve rá, hogy a következtetések levonására szolgáló záró részben ismét visszatérjenek a legszemélyesebb formák.⁹ Vö. *Marce fili*, illetve *Vale igitur, mi Cicero, tibi que persuade esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorum, si talibus monumentis praeceptisque laetabere* (3,34), azaz: „Marcus fiam”, valamint „Ég veled hát, én Ciceróm, győzd meg magad róla, hogy számomra te vagy a legdrágább, de még sokkal drágább leszel, ha örömdöt leled az efféle figyelmeztető írásokban és tanácsokban.” A cicerói mű e kezdő és záró szavai a *Libellus* két helyét juttatják az eszünkbe: *Nec me piget fili amabilis-*

⁹ Vö. J. SVENNUNG, *Anredeformen: Vergleichende Forschungen zur indirekten Anrede in der dritten Person und zum Nominativ für den Vokativ*, Acta Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis, 42 [Lund, 1958], 413 skk.; *A Commentary on Cicero's De officiis, 60–61*, kiad. A. R. DYCK, Ann Arbor, 1996.

sime... tibi documenta, praecepta, consilia, suasiones ponere (praef.), majd pedig: *h(a)ec omnia... regalem componunt coronam sine quibus valet nullus hic regnare* (10). Magyarul: „Nem restellem, legszeretetremlétebb fiam, hogy éléd tárjam a tanulni valókat, az előírásokat, a tanácsokat és a rábeszéléseket”, illetve: „mindezek a királyi korona alkotó elemei, amelyek nélkül senki sem képes itt uralkodni”. A fiú, Imre személyes megszólítása ugyanígy keretezi a *Libellus* egész szerkezetét, ahol a záró fejezetben az atyai szeretetnek ezekkel a megnyilvánulásaival találkozunk: *fili carissime, karissime fili, fili mi*, vagyis: „legkedvesebb fiam; az én legkedvesebbem, fiam; fiam”. Akárcsak a *De officiis*ből, ugyanúgy az istváni műből sem hiányoznak azonban a munka egésze során a bizalmas atyai üdvözetek a fiúhoz, vö. *fili mi* (praef.), *fili carissime* (1), *fili carissime* és *fili mi* (2), *karissime fili* és *fili mi* (3), *fili mi* (4), *fili mi* és *fili karissime* (5), *fili mi* (6), *fili mi* (7), *fili karissime* (8), *fili mi* (9); vagyis Szent István a neki tulajdonított írás minden egyes fejezetében legalább egyszer, de gyakran kétszer is közvetlenül fia felé fordul. Az *Intelme*k és a *De officiis* között ez a megfelelés annál inkább nem lehet véletlen, mert Cicero morálfilozófiai kérdésekkel foglalkozó értekezése az egyik első ránk maradt és feltétlenül a legjelentősebb és legnagyobb hatású olyan ókori alkotás, amely előfutára a Szent István számára műfaji keretet kínáló középkori „királytüköröknek”. Ciceróhoz hasonlóan a magyar királynak tulajdonított munka is érinti a politikai magatartás kérdését. Cicero ezt főképp két aspektusból tette, egyfelől a *honestum*, vagyis „a tisztesség”, másfelől az *utile*, azaz „a hasznosság” szempontjából boncolgatva a problémát, nem feledkezve meg azonban arról a harmadik lehetőségről sem, hogy esetenként a politikai-társadalmi életben a *honestum* és az *utile* szembe is kerülhet egymással. Ugyanez a felfogás jelenik meg Szent István tanításában is, akinek a következőket adja a szájába a megfogalmazást elkészítő névtelen pap, talán szerzetes: *honeste regnant* (1); *in hospitibus et adventiciis viris tanta inest utilitas* (6); *propterea iubeo te fili mi, ut... illos... honeste teneas* (uo.); *consiliis inest utilitas* (7); *regale ornamentum scio esse maximum... honestos imitari parentes* (8); és végül: *Sis honestus, ut nunquam alicui spontaneum inferas dedecus* (10); azaz „tisztességesen uralkodnak; a vendégekben és a jövevényekben roppant haszon rejlik; ezért felszólítalak, fiam, hogy tisztességgel bánjál velük; nagy a haszna a tanácsoknak; tudom, hogy az a király legfőbb dísze, ha tisztességes szülöket utánozhat; légy tisztességes, hogy önként senkinek se okozzál méltánytalanságot”.

Ezt a megállapításunkat megerősíti az a tény, hogy a *De officiis*t már az a Szent Ambrosius, Milánó püspöke is erőteljesen kiaknázta, aki nagyon ismert volt azokban a keresztény körökben, amelyek a Kr. u. első évezred vége felé szerezték műveltségüket a Meroving, a Karoling és a poszt-Karoling normák alapján. Magának a cicerói műnek legrégebb ismert példányát, amely csak töredékesen maradt fent, Tours-ban másolták a 9. század első felében, s a többi korai kézirat, amely e munkát tartalmazza, szintén a 9. századból datálódik. Mindezeket a példányokat általában a Karoling Franciaországban másolták, de van egy olyan egykorú ág is, amely a későbbi Németország területéről ered. Mindezek a területek – mint tudjuk – fontos szerepet játszottak azokban a kapcsolatokban, amelyeket Szent István épített ki a keresztény Európával. Ennélfogva nagyon valószínű, hogy az *Intelme*k szerkesztője, közvetlenül vagy áttételesen, mindenképpen is-

merte Cicero értekezését a kötelességekről, mint olyan alkotást, amely nagy jelentőséggel bírt a középkor politikai erkölce szempontjából, és még e korszak ún. sötét éveiben is jelen volt a keresztény szerzők szellemében.¹⁰

Viszont ha már a második antik szerzőt tudjuk kimutatni az *Institutio morum* megszületésénél mint forrást, akkor más klasszikus auctorral is számolhatunk, aki az 1. évezred végén divatban volt. Véleményem szerint sikerült is rábukkannom egy ilyenre, éspe-dig éppen a már fentebb idézett ama egyik hellyel kapcsolatban, amelyet a korábbi kutatók oly sokat vitattak és értelmeztek, ám amelynek pontos értelmét eddig talán azért nem tudták megjelteni, mert nem találták meg a szöveg valódi eredetét. A 6. caput ama híres *sententiájáról* van szó, amely – mint láttuk – így hangzik: *unius ling(u)e uniusque moris imperium imbecille et fragile est*, vagyis „az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyenge és törékeny”. A Kr. u. 1/2. század fordulóján élő, Afrikából származó római történetíró, rétor és költő, P. Annius Florus egy nagyon hasonló mondatot írt le, amelynek grammatikai konstrukciója szinte teljesen azonos azzal a megfogalmazással, amellyel az *Admonitióban* találkozunk. A romulusi Rómával kapcsolatban ugyanis annak idején ezt írta le Florus: *Res erat unius aetatis populus virorum* (1,1[1],10), azaz: „a pusztán férfiakkól álló nép csak egyetlen életű lehetett volna”, vagyis nem tarthatott volna tovább egy nemzedéknél.

Ha pedig ez az összevetés nem lenne elég meggyőző, akkor vegyük szemügyre azt a két szövegkörnyezetet, amelybe az előbbi idézetek beilleszkednek. Az *Intelmek* névtelen szerzője ekképp mutatja be a Római Birodalom növekedését: *Inde enim imprimis Romanum crevit imperium Romanique reges sublimati fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illuc confluebant partibus, Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent liberam. Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines diversaque documenta et arma secum ducunt, qu(a)e omnia regna ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam*. Vagyis: „Ettől fogva ugyanis különösen megnőtt a Római Birodalom és lettek fenségesek és dicsők a római királyok, mert nagy számban gyűltek oda össze előkelő és művelt férfiak, s Róma bizony egészen a mai napig szolgáló lenne, ha Aeneas leszármazottai nem tették volna őt szabaddá. Ugyanígy történik tehát, ha mindenfelől és sokféle tartományból érkeznek idegenek, akik különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanulságos példákat és fegyvereket hoznak magukkal, olyanokat, amelyek minden országnak díszei és nagyszerűvé teszik a királyi udvart, s elrettentik a külföldiek vakmerőségét.” Már Florus hasonlóképpen írta le a romulusi Róma születését és növekedését abban a két könyvből álló történeti munkájában, amely *Epitoma de Tito Livio* címmel maradt ránk. Az elnevezés azonban a mű jellegével kapcsolatban nagyon erősen félrevezet, mert ebben az esetben nem egyszerűen Livius nagy alkotásának kivonatolásáról, lerövidítéséről van szó, hanem több forrás alapján megformált, egyéni felfogású és stílusú történeti bemutatásról. Florus előadása szerint miután Romulus megte-

¹⁰ Vö. N. E. NELSON, *Cicero's De officiis in Christian Thought: 300–1300*, Univ. Michigan Public. Lang. and Lit., 10(1933); M. TESTARD, *De off. a Coll. G. Budében*, I, 1965, 67–70; M. WINTERBOTTOM = *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, kiad. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1983, 130–131.

remtette a maga *asylum*át, „menedékhelyét”, *statim mira vis hominum: Latini Tuscique pastores qui sub Aenea, Arcades qui sub Euandro duce influxerant. Ita ex variis quasi elementis congregavit... corpus unum, populum Romanum ipse* (sc. Romulus) *fecit* (1,1[1],8–9). Magyarul: „s nyomban csodálatos emberáradat indult meg oda: latin és etruszk pásztorok jöttek, sőt még tengeren túliak is – phrygek, akik Aeneas, arcadiaiak, akik Euander vezetésével már korábban beözönlöttek. Így mintha különféle elemekből egységes testet gyúrt volna össze, maga a király teremtette meg a római népet.”

A két hely között nyilvánvaló a párhuzamosság mind a felfogás, mind a szövegezés tekintetében (vö. *confluebant – influxerant; ex diversis – ex variis*), s az is világos, hogy az *Intelme*k mondatai azok, amelyek a florusi bemutatást követik, mert a római történetíró teljesen logikus érvelést ad, viszont az *Institutio morum* szerzőjénél az ennek megfelelő szöveghely, amelyet fentebb idéztünk, tartalmaz egy meglepő és meghökkentő logikátlanságot, ami éppenséggel abban leli magyarázatát, hogy a feltételezhető középkori pap Florus *imitatio*jára törekedett. Ami a római szerzót illeti, ő a népek összeolvadását hangsúlyozza, egyfelől a bennszülöttekét, másfelől az idegenekét, sőt a tengeren túlról jött keletiekét. Ez az eggyé válás teszi lehetővé a *corpus*, „a test”, vagyis a város, az állam testének megszületését. Florus számára tehát a romulusi Róma egyfajta *melting-pot*, valamiféle „olvasztó tégely” volt – miként azt már D. Briquel helyesen látta –, s Róma saját királya révén volt képes megvalósítani tulajdon nagyságát. A római történetíró szemében tehát az *Urbs* a sok etnikai összetevőből álló Római Birodalom nagyságának előképe.¹¹

Ami viszont most már a Szent István-i *Intelme*ket készítő esetleges szerzetest illeti, az ő szemében a Nyugat-Európából érkező *hospites, advenae, viri adventicii* azok, akiknek nagy szerepük van a magyar királyság megnagyobbításában, ám éppen ezért következtlenül használja az *Aeneades* példáját, akik mindig a római nép keleti eredetének jelképes megtestesítői voltak, hiszen Kis-Ázsiából érkeztek. Ez az ellentmondás a *Libellus* okfejtésében talán egy születőben lévő nemzeti ideológiával¹² magyarázható, amely már Szent István korában alá akarta húzni a magyar állam egyedülálló jellegét, amely államot a keletről bevándorló magyarság hozott létre. Az *Institutio morum* háttérében annak a gondolatnak az érzékeltetése állhat, hogy a keleti és a nyugati elemek összeolvadása adhatja a Német–Római Szent Birodalommal szemben független magyar királyság nagyságát. A *Libellus*nak ez a tendenciája tökéletesen összhangban van az államalapító magyar uralkodó feltűnő önállósági eszményével, amely abban az ismert tényben is tetten érhető, hogy koronáját Rómából kérte és kapta meg II. Szilveszter pápától, nem pedig nyugatról, a német-római császártól. Az utóbbi révén történő megkoronázás azt a benyomást kelthette volna, hogy a magyar uralkodó az ő vazallusa. Ehhez persze hozzá kell

¹¹ D. BRIQUEL, *La formation du corps de Rome: Florus et la question de l'Asylum*, ACD, 30(1994), 209–222; vö. KLIÓ, 2(1993), 68–69; HAVAS, *i. m.*, 157.

¹² Ami a „nemzet” és az „egyetemes” fogalmakat illeti a *Libellus*ban, BALOGH J. ezzel kapcsolatos felfogását elvetette MÁLYUSZ E., *Az egy nyelvű ország*, Száz, 99(1939), 448; DEER, *i. m.*, Száz, 76(1942), 446–449; SZÜCS, *i. m.*, 39. A magunk részéről megkíséreljük elkerülni ezeket az anakronikus fogalmakat, vö. még BAK J., *Az Intelme*k „vendégei”, Világosság, 29(1988), 556–558.

tennünk, hogy István legfőbb példaképe, a frank Nagy Károly is a pápával koronáztatta meg magát. Ezzel persze nem akarom azt mondani, amit a régebbi magyar kutatás oly előszeretettel hangoztatott, hogy a magyar király a pápa és a császár konfliktusából próbált volna hasznot húzni. Európa történetében ilyen helyzettel majd csak később számolhatunk, mert 1000 tájékán II. Szilveszter és III. Ottó még teljes egyetértésben voltak, együtt köszöntve Rómában az új ezredévet. Ez teljesen érthető, hiszen III. Ottó maga csinált pápát egykori nevelőjéből, Gerbert d'Aurillacból, Reims és Ravenna korábbi érsekéből, s éppenséggel az egyházfő hatására álmodott arról, hogy felállít egy egységes, egyetemes és keresztény Római Birodalmat, Bizánccal is összhangban. A császár nem véletlenül tette maga is fővárosává Rómát, s egyértelműen támogatta Istvánnak mint a magyarok királyának a megkoronázását. Tehát ha elfogadjuk a Hartvik győri püspök által írt Szent István-legenda azon, újabban vitatott felvilágosítását, hogy a magyar fejedelem koronáját Róma püspökétől kapta,¹³ akkor ez csupán azt bizonyítja, hogy a magyar uralkodó szemében a két legfőbb érték egyfelől a kereszténység volt, másfelől a független magyar állam. Mindehhez még vegyük hozzá, hogy ha ez valóban igaz, akkor a koronáért a pápához folyamodó magyar küldöttségnek e korszak egyik legkiemelkedőbb tudósa és teológusa elé kellett járulnia, aki nagyon jól ismerte a klasszikus antik irodalmat, kommentálva Porphüriosz *Isagogéját* és Arisztotelész latinra fordított műveit, s főként aki jól ismerte Cicerót is. Könyvtárában a nagy római szónok-politikusnak nemcsak egyes beszédei voltak meg (mint pl. az *in Verrem*), hanem az a *De re publica* is, amely az antik Róma legnagyobb államelméleti munkája volt, s amely sajnos épp a középkor ezen századaiban tűnik el csaknem ezer esztendőre, bár épp a Kr. u.-i első ezredforduló tájékán még feltétlenül megvolt Észak-Itáliában, ahol legalábbis egy csonka *palimpsestus* példánya létezett Bobbióban ekkoriban. A *Libellusban* előttünk megmutatkozó műveltség kítűnően összhangba hozható ezzel a pápa részéről igazolt magas fokú szellemi felkészültséggel ugyanúgy, mint a már fentebb kifejtett lehetséges politikai-történeti értelmezéssel, megkérdőjelezve azt a szakkutatásban mindmáig eléggé elterjedt véleményt, hogy a korabeli Magyarországon a szellemi műveltség európai viszonylatban rendkívül alacsony szinten állt.¹⁴ A királyi udvarban számolni lehet egy olyan szellemi környezettel,

¹³ Vö. BERTÉNYI I., *Szent István és öröksége*, Bp., 1997, 13, aki KARÁCSONYI J. kutatásaira utal; ugyanígy tesz GERICS J. = KMTLex, 255.

¹⁴ Vö. BERTÉNYI, *i. m.*, 20. – Gerbert d'Aurillac nagy hatást gyakorolt arra a chartres-i iskolára, ahol Florus szövegét nagyon jól ismerték, legalábbis később, Johannes Saresberiensis korában. Gerbert d'Aurillacról, a tudósról és irodalmi örökségéről lásd *Lexikon des Mittelalters*, IV, 1302–1303 (további gazdag irodalommal), P. RICHÉ, *Gerbert d'Aurillac: Le Pape de l'An Mil*, Paris, 1987 (ez a munka időközben magyarul is megjelent SOMORJAI G. – helyenként több elírást is tartalmazó – fordításában: *II. Szilveszter, az ezredév pápája*, Bp., 1999, ahol a „Gerbert könyvtára” című jegyzék a 239. lapon található); H. GASC, *Gerbert d'Aurillac et la pédagogie des arts libéraux à la fin du Xe siècle*, *Journal of Medieval History*, 12(1986), 111–121. – Ami III. Ottóra és a „*renovatio imperii Romanorum*”-mal kapcsolatos politikai-ideológiai koncepciójára vonatkozik, lásd T. STRUVE, s. v. *Otto III = Lexikon des Mittelalters*, VI, 1568–1570; s. v. *Renovatio = uo.*, VII, 713–714 (részletes bibliográfiával). Lásd még K. REINDEL, *Das Kaisertum Ottos III = Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter*, kiad. Th. SCHIEFFER, I, Stuttgart, 1992³, 703 skk., főleg 704–706; M. HELLMANN = *uo.*, 897 skk.; Th. SCHIEFFER = *uo.*, 1046. Lásd legutóbb: KRISTÓ Gy., *Magyarország története 895–1301*, Bp., 1998, 93 skk. A korábbi irodalomból lásd pl. K. HAMPE, *Kaiser Otto III und Rom*, HZ, 140(1929); C.

amely viszonylag nyitott volt a klasszikus kultúrára is, s amely főként külföldiekből, az *Admonitió*ban említett *hospites*ből állt, akiken klerikus és lovag bevándorlókat kell feltételezőleg érteni. Végül mindehhez még egy megjegyzést kell hozzátennünk: Szent István még Bizánccal is szövetekezett a bolgárok ellen, csak hogy megvédje Magyarország függetlenségét,¹⁵ ami ugyancsak igazolja fentebbi értelmezésünk megalapozottságát.

Visszatérve korábbi gondolatmenetünkhöz, azaz hogy igazoljuk álláspontunkat, miszerint Florus történeti munkája egyike volt a *Libellus* közvetlen forrásainak, még további megfelelő szövegrészeket is fel tudunk vonultatni. Az *Intelme*k középkori szerzetese, részben Athanasiust, Alexandria pátriárkáját követve, így fogalmaz: (*fidem catholicam*) *nisi quis fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non potuerit* (1), vagyis „hacsak nem hisz valaki híven és erősen a katolikus vallásban, nem üdvözülhet”. A mondatnak a vége hasonló nyelvtani szerkezetben megtalálható már Florusnál, még ha nem is keresztény értelemben: *aliter salvus esse non potuit, nisi...* (2,14,4; vö. *si salvi esse vellent...* 1,31,8), ahol a római szerző a köztársaságból a császárságra való átmenetet írja le.

Ehhez egy másik helyet is hozzátéhetünk, ahol Florus a Rómát alapító Romulus által életre hívott államszervezetet jellemzi: *hunc rex sapientissimus statum rei publicae inposuit: iuventus divisa per tribus in equis et armis ad subita belli excubaret, consilium rei publicae penes senes esset, qui ex auctoritate patres, ob aetatem senatus vocabatur* (1,1[1,1],15), vagyis: „a mélységesen bölcs király így szabta meg az állam rendjét: az egységekbe osztott fiataloknak mindig készen kell állniuk, hogy hirtelen támadás alkalmával tüstént lovon és fegyverben lehessenek; a közügyekkel viszont az öregeknek kell foglalkozniuk”. Ezzel a leírással rokon módon a *Libellus* szerzője a következőket mondja az államalapító királlyal Imre hercegnek: *consilia regum in pectoribus sapientium debent claudire... Ac per hoc, quicquid negotii unicuique conveniat (a)etati, in hoc se exerceat, scilicet iuvenes in armis, senatores in consiliis* (cap. 7), azaz: „a királyok tanácsai a bölcsök kebelébe legyenek bezárva... és ennél fogva, bármely feladat illik minden egyes életkorhoz, (ki-ki) abban gyakorolja magát, tudniillik az ifjak a fegyverben, az öregek (a senatorok) a tanácsban.”

Végezetül azt is látnunk kell, hogy még az *Intelme*k többször idézett és közvetlenül – minden bizonnyal – Sevillai Szent Izidorra visszavezethető híres, a 8. fejezetben található szöveghelye valójában már Florusnál megvan, amiben úgyszintén nincs semmi csodálkozni való, ha tekintetbe vesszük, hogy a római történetíró valójában e késői egyházatyának is egyik forrása volt. *Quis Gr(a)ecus reget Latinos Gr(a)ecis moribus aut quis Latinus reget Gr(a)ecos Latinis moribus? Nullus* – olvassuk az *Intelme*kben, miközben Florus ezt mondja: *quis... miretur in moribus... victorem populum Romanum fuisse?* (1,13,23), „ki csodálkoznék azon, hogy az erkölcsökben a római nép volt a győztes”, illetve *mores... nostros* (sc. *mores populi Romani*) *magis quam arma... suspiciebant* (sc.

ERDMANN, *Das ottonische Reich als Imperium Romanum*, DA, 6(1943); lásd még A. BRACKMANN, *Gesammelte Aufsätze*, 1967², 242 skk.

¹⁵ Szent István életművéről és utóéletéről lásd újabban: *Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK J., Bp., 1994 (*Studia Theologica Budapestinensia*, 10); MAGYAR Z., *Szent István a magyar kultúrtörténetben*, Bp., 1996 (további bibliográfiával).

Germani) (2,30,30), azaz: „a germánok inkább erkölcsseinkre tekintettek fel, mintsem fegyvereinkre”.

Míndez azt jelenti, hogy a *Libellus de institutione morum* egyik lehetséges közvetlen forrásaként Florus történeti munkájával kell számolnunk, s ez annál természetesebb, mert kétségtelen, hogy ez az ókori római alkotás az irodalmi műforma szempontjából érintkezésben áll az *Intelmekkel*. Mint már láttuk, ez az utóbbi a középkori *specula regia* közé tartozik, miközben Florus munkája e műfaj egyik előfutára, minthogy valójában maga is példaértékű életrajz, a *populus Romanus*, a római nép életrajza, amelynek első szakasza, a gyermekkor a királysággal esik egybe, s ugyanakkor a történetíró ennek megfelelően megpróbálja kijelölni mind a királyság célját és funkcióit, mind az egyes királyok szerepét. Florus ezt a kérdést teleologikus módon szemléli, megkísérelve fellelni a törvény- és célszerűséget a római történelemben, főként a királyság időszakában. Szerinte az állam szervezete és érdeke igen különféle tulajdonságokat követel meg az egyes királyoktól: eltérő tehetségeket és jellemeket. A római történetíró ezt ekképp fogalmazza meg az ún. „első anacephaleosis”-ban, vagyis összefoglalásban: „Mert lehet-e vakmerőbbet elképzelni Romulusnál? Épp ilyenre volt szükség, hogy magához ragadja a királyi hatalmat. Lehet-e valaki vallásosabb Numánál? Mert a helyzet azt követelte meg, hogy a marcona népet az istenfélelem szelédítse meg. Micsoda mestere volt a harcászatnak Tullus! Fegyverforgató férfiak számára semmi sem lehet kívánatosabb, mint ha vitézségüket a fegyvelm teszi még fényesebbé. Micsoda országépítő volt Ancus! A város határát telepítéssel terjesztette ki, partjait híddal kötötte össze, épségét fallal védelmezte. A Tarquinius-féle hatalmi jelvények és díszek már csak külső formájukkal is mekkora méltóságot szereztek ennek az uralomra termett népnek! Milyen gyümölcsöző volt a serviusi vagyonebecslés! Legalább azért, hogy a római állam megismerhette önmagát. Végül még a hírhedt Superbus elviselhetetlen önkénye sem csekély, hanem nagyon is sok haszonnal járt. Így történhetett meg ugyanis, hogy a törvénysértéstől felingerelt népben felgyúlt a szabadságvágy” (1,2[8]). Florus szerint ez a szabad Róma száll síkra, hogy érvényt szerezzen annak a szabadságnak és erkölcsi tisztaságnak, amelyet Augustus monarchiája fog beteljesíteni, ahol mindig a béke uralkodik majd, részben Caesar bölcsessége, részben népei jelleme révén (2,33[4,12],59). Pontosan a királyságnak ez az eszményi rendje az, amelyet az *Intelmek* alapján Szent István is elérendőnek tartott, úgy, ahogy azt a feltételezhető pap szerző megfogalmazta, gyakran Florus megfogalmazásait tartva szem előtt. Ennélfogva az első magyar államelméleti mű, miként Szűcs Jenő nagyon találóan a *Libellust* minősítette, valójában szervesen egyesíti a klasszikus hagyományokat a Karoling és poszt-Karoling Európa szellemiségével, hogy ezáltal fogalmazza meg egy a pápaság által támogatott új keresztény ország friss politikai és közigazgatási szervezetének alapelveit. Abban a latin műben tehát, amely a magyarországi irodalom kezdetét jelenti, az ókor kulturális és szellemi elemei organikusan keverednek a középkori Karoling és poszt-Karoling gondolatokkal, ami valahogy hasonló módon történik, mint Szent István sírja esetében, amely nem más, mint egy római szarkofág, amelyet keresztény szellemben alakítottak át. Ebben a vonatkozásban, akarva-akaratlan, államalapító királyunk Nagy Károly példáját követte, akinek aacheni sírja, az ún. Proserpina-szarkofág meggyőzően

tanúsítja ugyanezt az eljárást. Itt az ókori alkotáson helyezték el azt a feliratot, amely hirdeti: ez az *imperator orthodoxus* nagyobbította meg, *nobiliter*, a *regnum Francorumot*.¹⁶

Ha elfogadjuk, hogy az *Institutio morum* egyik főforrása nem más, mint Florus történeti munkája, nyomban fölvetődik a következő és magától értetődő kérdés: milyen úton jutott el a római *historicus* ismerete az Árpádok Magyarországra. Egészen napjainkig a kutatók úgy gondolták, hogy a magyarok megtérítése a kereszténységre, valamint a hazai európai műveltség kibontakozása időben egybeesett a cluny-i mozgalom 910-et követő elterjedésével. Ez jól megmagyarázná az első magyarországi Benedek-rendi kolostor felállítását, amelyet 996-ban a hajdani Szent Márton-hegyen állítottak fel, a mai Pannónhalmán. Ennek megfelelően szinte minden korábbi tudós a *Libellus* szerzőjét a Rajnavidékről,¹⁷ vagy a Rajnán túli, vagy az azon inneni területekről származtatja. Tegyük hozzá, hogy ez semmiképpen sem jelentene nehézséget abból a tekintetből, hogy Florust tételezzük fel az istváni alkotás egyik irodalmi pilléréként, minthogy a római történetíró *epitoméja* igen elterjedt volt a Frank Birodalomnak ebben a körzetében, miként erről a római történeti munkát tartalmazó kéziratok egyik legrégebbi és igen gazdag ága egyértelműen tanúskodik. Ez a Florus-kódexek ún. c-ága, amely mai ismereteink szerint a 9. században érkezett meg a jelenlegi Közép- és Észak-Franciaország, illetve Dél-Németország középkori területeire, ahová messze vidékről vezethetett az útja: feltehetőleg a 4/5. századi Észak-Afrikából indulva ki, ahol Orosius használta, majd pedig keresztülhaladva Hispanián, ahol ismeretét Sevillai Szent Izidornál tudjuk kimutatni. A kéziratoknak ez a c-ága az Alpoktól északra két, sőt esetleg három alágra bomlott, amely csoportokra a mai szakirodalom a c', c'' és c''' jelöléseket használja. Közülük a c' bukkan fel a legkorábban, amelynek első reprezentánsa az N jelzettel ellátott, 9. századi *codex Heidelbergensis*. Ezt Lorschban¹⁸ másolták. A másik jelentékeny c'-kódex egy *codex Parisinus* (P) a 12. századból, s ez utóbbi kézirattal áll szoros rokonságban a ma itáliai kéziratcsoport, a p', ám az utóbbi kéziratok eredetüket tekintve szintén az Alpoktól északi *scriptoriumokból* származnak. A vizsgálatok ugyanis kimutatták, hogy az N-től független p-változat ugyancsak a 8/9. században alakult ki, hogy a 12. század vége és a 14. század közti időszakban rögzüljön, feltehetőleg Chartres-ban, ahogy arról bizonyos nyelvi jellemzők, illetve bizonyos rövidítések és azok rossz feloldásai tanúskodnak. A c''-vel,

¹⁶ Vö. J. FLECKENSTEIN, s. v. *Karl der Große* = LdMA, V, 1991, 960.

¹⁷ Vö. GYÖRFFY, *i. m.*, 370–373; KÓTA, *i. m.*, 283. – Fölvették már az *Intelmek* lehetséges kapcsolatát, összefüggését a Szt. Benedek-féle *Regulae*-val is, párhuzamba állítva a *Libellus hospitesszel* kapcsolatos megjegyzéseit azzal, amit a bencés rend alapítója azokról az idegenekről mond, akik egy monostor testéhez kívánnak csatlakozni, vö. legutóbb SIMON Gy. F., *Keresztény Élet*, 2000. június 18., VIII/25, 1, amely írás egy bizonyos Thanymar érdemének igyekszik tulajdonítani, hogy a magyar király ismerte a bencés szellemiséget (*Szent István a vendégekről*).

¹⁸ Lorschról lásd B. BISCHOFF, *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*, Münchener Beiträge, München, 1974, 65–66, 96, aki meggyőző módon lokalizálja az N kéziratot Lorschba. Vö. még Uő., *Latin Palaeography*, Cambridge, 1990 (1995⁴), 26, 32, 94, 112, 118, 171, 207 (gazdag bibliográfiával). – Lorschsal kapcsolatban lásd még *Festschrift zum Gedenken an die Stiftung der Reichsabtei Lorsch...*, I–II, Darmstadt, 1973 (további gazdag irodalommal).

illetve m/e-vel jelzett kódexek hasonlóképpen az Itália felől transzalpinnak tekintett vidékekre mutatnak vissza, ha kialakulásuk kezdeteit vesszük számba, s mindez szintén a Kr. u. 1/2. évezredben következett be, vö. a következő kéziratokkal: GLχJZReg.UHarl. /m: MCan.Brl.Voss./e: HQYO¹ψK.¹⁹

Mindennek ismeretében és vele párhuzamosan azonban arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a florusi történeti mű szövege a korabeli Észak-Itáliában is elterjedt volt, miként arról az a *manuscriptum* tanúskodik, amelyet jelenleg Bambergben őriznek ugyan, de egyértelmű, hogy Itália felől nézve a ciszalpin régióban másolták.²⁰ Azon a tájon tehát, ahonnan egy híres itáliai, Szent Gellért jött a magyar királyi udvarba, aki – legalábbis később – nagy hatással volt államalapító királyunkra, Szent Istvánra. Az utóbbi ténnyel az *Intelme*k egyes kutatói számolni szoktak, sőt olyan is van, aki feltételezi Szent Gellért közvetlen vagy áttételes hatását az *Institutio morum* egész szellemi légkörére.²¹ Ez a feltételezés azonban erősen vitatott, mert vele kapcsolatban alapvető kronológiai problémák vetődnek fel, bár az is igaz, hogy ha nincs akadálya a Kristó Gyula által preferált 1020-as évekre való datálásnak, akkor az időrendi nehézségek megszűnnek. Szempontunkból itt a következő a lényeg. A Iordanes-kéziratokhoz hasonlóan ugyancsak a florusi *epitomé* a-szövegvariánsára épülő *codex Bambergensis*t ténylegesen Észak-Itáliában másolták, valószínűleg a 9. században, s innen csak később, a 2. évezred kezdetén került német földre, ahol – úgy látszik – századokra elfeledkeztek róla, mert a figyelem a 19. század első felében–közepén fordult újból felé. Mindebből az az egyértelmű következtetés adódik, hogy Florus magyarországi ismeretének kibontakozásában az ezredfordulón Észak-Itáliának is szerepe lehetett, s ennek megfelelően az *Intelme*k szerzőjének esetében – származási helye kapcsán – ez a történelmi táj ugyanúgy számításba veendő, mint a Rajna-vidék, ahová a korábbi kutatás az *Institutio morum* szerzőjét kapcsolni próbálta. Mindenesetre látnunk kell, hogy a magyar királyság születő kultúrája mélyen benne gyökerezik a klasszikus hagyomány és a Karoling, poszt-Karoling civilizáció azon ötvöződésében, amelyhez hazánk földjén számos jellegzetes, sajátos vonás is társul. Az általunk a fentebbiekben elvégzett forrásvizsgálatokat követően, az eddigi magyar kutatásoknál talán hangsúlyosabban utalhatunk ezen középkori magyarországi összetett műveltség antik komponensére,²² minthogy régebben inkább a kialakuló magyar

¹⁹ Ezekről a kérdésekről lásd szövegkiadásomat a bevezetővel és az ottani gazdag irodalommal (P. Anni FLORI *Opera quae exstant omnia*, Debrecini, 1997), vö. még M. D. REEVE, *The Transmission of Florus' Epitoma de Tito Livio and the Periochae*, CIQ, 38(1988), 477–491; Uő., *The Transmission of Florus and the Periochae again*, uo., 41(1991), 453–483.

²⁰ Vö. B. BISCHOFF = P. JAL, *Florus: Oeuvres*, Paris, 1967, I, p. CXV, n. 2. Mások e kéziratnak német eredetét tételezik fel, lásd pl. P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, Stuttgart, 1960, III, 166. Vö. még P. K. MARSHALL = *Texts and Transmission: A Survey of Latin Classics*, szerk. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1983, 164–166 és 4. jegyzet.

²¹ Vö. SZEKFŰ L., s. v. *Gellért, Szent* = KMTLex, 231.

²² Ugyanígy MEZEY L., *Deáksg és Európa*, Bp., 1979, 112 és passim. Az *Intelme*k számos antik előzményének lehetőségére mutatott rá újabban NEMERKÉNYI E., akinek további ilyen munkái vannak sajtó alatt, illetve előkészületben, vö. *The Parts and the Whole: The Classical Parallels of the Institutio of King Saint Stephen of Hungary*, ACD, 34–35(1998–1999), 81–90 (további gazdag irodalommal).

kultúra szorosabb értelemben vett középkori vonatkozásait szokták kiemelni és az előtérbe állítani, figyelembe véve, hogy a Duna-medencében ekkor egy jellegzetesen európai típusú középkori államiság alakul ki. Mindez egy ezredévvél ezelőtt cseppet sem volt könnyű, amit Vergilius nyomán kissé szabadon ekképp fogalmaznék meg: *Tantae molis erat nostram tunc condere gentem* (Verg., Aen. 1,33), vagyis: „akkor ilyen nagy munkával született meg a nemzet”.

Ha elfogadjuk ezt a következtetést, akkor az *Intelmek* egy másik különleges vonása hasonlóképp érthetővé válik. A korai középkor többi *specula regiája* az államelmélettel kapcsolatos alapelveit, vagyis a kormányzásról szóló elméleti és gyakorlati tanítását a szisztematikusan rögzített és kifejtett erényekből vezeti le. Ennek a jellegzetes gondolkodásmódnak a jegyében a Karoling és poszt-Karoling alkotások érvelése félreérthetetlenül deduktív jellegű. Ezzel szöges ellentétben, Szent Istvánnál viszont a királyi tekintély, vagyis az uralkodói hatalom különféle aspektusai határozzák meg és egy jól körvonalazható rendszerbe fogják össze az erények összességét. Ez az induktív módszer, mint tudjuk, a klasszikus antikvitásban is szinte kizárólag Florusnál fordul elő, aki ezt a gondolkodását kifejezetten a római történelemtől vallott teleologikus felfogásának köszönheti. Az antik *historicus* a római királyok tevékenységének áttekintése után a korszak szükség-szerű alaperényeként, *virtuteseként* a következő irányelveket, tulajdonságokat állapítja meg: *rei publicae ratio et utilitas, (ingenium) ardens, (ingenium) religiosum, militiae artificium, ratio, virtus, aedificatio, dignitas, (conscientia) Romanae rei publicae, libertas*.

Az istváni *Intelmek* is a tíz erényt hangsúlyozza mint a királyi korona tízparancsolatként való meghatározóját: ezek a *pietas, a misericordia* és a *ceterae virtutes*, a többi erény: a *patientia, a fortitudo, a humilitas, a modestia, az (ingenium) mite, a iustitia, a pudicitia* (10). Ez ugyan mindössze kilenc minőség, ám ne feledjük, hogy a 6. fejezetben az uralkodó szájába adva már megjelent a Florus által is kiemelt legfőbb tizedik érték-kategória: a *libertas*. Mindez akkor is nyilvánvaló koncepcionális hasonlóságot mutat, ha a felsorolt erények közelről sem azonosak a párhuzamba állított két műben. De miként is várhatnánk teljes egybeesést, amikor az eddigiek elég egyértelműen jelzik: az *Institutio morum* lényegében önálló és szuverén alkotás?

Végül az eddig kiemelt összefüggések rendszerében kell rámutatnunk a Szent István-nak tulajdonított munka jellegzetes, érdekes szerkezetére is. Ez az irodalmi alkotás egy *praefatióból* és tíz *caputból* áll, amely együttes egy szerves logikai sort, egészet alkot, modellként mintegy a Tízparancsolatot követve, amelyet két kötéblára vésvé a bibliai hagyomány szerint maga az Úr nyújtott át Mózesnek a Sinai hegyén; illetve az *Intelmek* arra emlékeztethet, hogy az Úr mennyei serege is tíz karra oszlik. Igaz, Szent Ambrus, aki erről először szól, még az angyalok kilenc karáról beszélt, ám az ezredfordulóra, a Krisztus születésétől eltelt tíz évszázadnak is megfelelően, ez a szám már tízre emelkedett. A számokkal való játék tehát az *Intelmekben* aligha lehet véletlen, s a tízes számnak benne felfedezhető jelentősége a munkában közvetlen módon említett irodalmi-vallási párhuzamoknál talán még szorosabban kapcsolható a korszak *millenarius* gondolkodásához, annak ellenére, hogy ez nincs *expressis verbis* megemlítve. Ez az értelmezés annál

inkább kézenfekvő, mert az *Intelmek* alapjául szolgáló, florusi történeti bemutatás hátterében is fölfedezhető valami hasonló. Mint korábban kimutattam: ez a római történeti munka szerkesztésében a kilences számra, valamint annak különféle kombinációira épül. Összességében a 900-at hangsúlyozza mint a *populus Romanus* élete addig eltelt éveinek számát, vagyis életidejét. Ez – mint arra L. Bessone is rámutatott – azzal áll összefüggésben, hogy Róma Antoninus Pius uralkodása alatt, Kr. u. 147-ben ünnepelte fennállásának kilencszázadik évfordulóját, s a történetíró a maga *epitoméjával* az ekkori nagyszabású ünnepségekhez próbált kapcsolódni. Az istváni *Libellus* egy másik évforduló, Krisztus születése tizedik évszázadfordulója kiemelésére törekszik, így természetesen a kilenc helyett a tízes számot hangsúlyozva, minthogy a tíz egységhez könnyen asszociálni lehetett az ezredév eszméjét, mintegy legalább hasonló időtartamot jövendőlvé ezzel az ekkor születő magyar államiság számára is, nem zárva ki persze annak meghosszabbodását sem, amit a 10 + 1 szerkesztésmód ugyancsak sugallhat, miként Florusnál is megfigyelhető a 9 + 1 elvének átgondolt érvényre juttatása, részben hasonló megfontolással.

Mindannak alapján, amit eddig sikerült kimutatnunk, az is valószínűnek tűnhet fel, hogy Szent István igazán művelt papja, akit az uralkodó a *Libellus* elkészítésével bízott meg, Cicerón és Floruson kívül más antik szerzőket is felhasználhatott. Balogh J. nyomán elsősorban Sallustiusra kell gondolnunk, aki a Catilina-összeesküvésről írt monográfiáját ugyanúgy egy filozófiai bevezetővel kezdi. Hasonló fejlődési képet rajzol az eredményekre alapozott államról, mint ahogy ezt az *Institutio morum* megfogalmazója teszi. Ebben a vonatkozásban még szövegszerű megfeleléseket is felhozhatnánk a Kr. e. 1. századi történetíró és a középkori klerikus munkája között, bár az *Intelmekben* e tekintetben nem teljesen szó szerinti idézésekről, egyezésekről van szó. Ez megfelel a korszak alapvető gyakorlatának, amikor teljes pontossággal jobbra csak a szent szövegeket reprodukálták, a klasszikus antik textusokat pedig imitálták az igénynek megfelelően módosítva. Itt csak egy párhuzamosságot hadd idézzek a két szerző között: *civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit* (Cat. 7,3), azaz: „még megemlíteni is hihetetlen, hogy a városállam a szabadság elnyerésével rövid idő alatt mennyire megnőtt” – mondja Sallustius, és ez a megfogalmazás jól összevethető az *Intelmek* következő, már egyszer idézett szavaival: *Romanum crevit imperium... Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent illam liberam* (6). Magyarul: „megnőtt a Római Birodalom..., s Róma bizony egészen a mai napig szolgáló lenne, ha Aeneas leszármazottai nem tették volna őt szabaddá”. Még sok más hasonlóságot is fel tudnánk hozni e vonatkozásban, ám ezt későbbre halasztva, most érjük be azzal, hogy emlékeztetünk Sallustius életművének az ezredfordulón kimutatható, Ciceróéval és Floruséval összevethető népszerűségére. Még akkor is, ha Florusszal ellentétben Sallustius ekkor igazában csak az Itálián kívüli, az Alpoktól északra készült kéziratokban fedezhető fel, mint ahogy ez Cicero *De officiis* esetében ugyancsak elmondható. Mindenesetre Sallustius életművének a korabeli Európában való elterjedtsége ugyancsak kulcsot ad kezünkbe, hogy megértjük az első magyarországi irodalmi mű összetett szellemiségét.

Ugyanakkor azonban még mindenképpen válaszolnunk kell egy nagyon fontos kérdésre, amely az eddigiek alapján feltétlenül fölvetődik, ám egyelőre nyitott. Mindenképpen

problémát jelent ugyanis az, hogy egy évszázaddal a Kárpát-medencének a keletről jött pogány magyarok által megtörtént elfoglalását követően, számolhatunk-e a klasszikus *auctorok* jelentős hatásával azokkal az eszmékkel összefüggésben, amelyek a születőben lévő magyar állammal voltak kapcsolatosak. Válaszképpen a következők figyelembe vételét javaslom. 1938-ban Alföldi András²³ alapvető tanulmányt közölt a kereszténység pannóniai nyomairól a barbárok betöréseinek időszakában. A szerző ebben a dolgozatában azt mutatta ki, hogy a kereszténység Pannónia néhány körzetében a barbárok szörnyű pusztítása után is jelen volt. Alföldi úgy vélte, hogy az egykori Dél- és Nyugat-Pannóniában a régi római lakosság bizonyos maradványai egész a magyarok bejöveteleig továbbéltek, akárcsak egyes keresztény templomok, tehát ekkor is voltak még itt keresztény közösségek. Feltételezhetjük, hogy Sirmium, Siscia, sőt Sopianae vidéke hű maradt a kereszténységhez, s ennél fogva itt a középkor hajnalán is működtek valamennyire a keresztény intézmények, létezett egy valamiképpen ezekkel összhangban álló műveltség.²⁴ Lehet, hogy romanizált népességelemek a Rába és a Mura partján is fennmaradtak, s épp ezen a vidéken volt az a Savaria, amely egészen a 9. század elejéig megőrizte ősi nevét. Errefelé más folyók és helységek is vannak, amelyek megőrizték régi római megnevezésüket, mint pl. a Zala (vö. *Sala, Salle*) vagy a Marcal (*Mursela*). Abban, hogy e körzetben a klasszikus antik kultúra részleges folyamatosságával számolhatunk, nagy szerepet játszott a kereszténység. A népvándorlás időszakában a pannóniai mártírok és szentek szellemi és hitbeli ereje, hatása nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a keresztény hit képes volt sokáig fennmaradni a Duna ezen vidékén. A sirmiumi Demetrius a Balkán egyik legnagyobb hitvallója volt, miközben kegyesen megőrizték egy másik sirmiumi mártírnak, Anastasiának az emlékét is. A stridoni születésű Szent Jeromos az egyház egyik nagy támasza volt, s különösen nagy helyi tiszteletben részesült Tours egykori püspöke, Ligugé és Marmoutier *monasteriumainak* alapítója, az a Szent Márton, akinek szülőhelye a pannóniai Savaria vagy Sabaria volt (a mai Szombathely vagy Pan-

²³ Erről a bonyolult kérdésről lásd még a további szakirodalmat, pl. DEÉR J., *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., 1938 (= 1993); Uő., *A magyar királyság megalakulása = A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, Bp., 1942, 1–88. – A magyaroknak a Kárpát-medencébe való megérkezéséről és az ország meghódításáról a millenniummal összefüggésben is bő szakirodalom áll rendelkezésre, vö. KRISTÓ Gy., *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig*, Szeged, 1994²; *A honfoglalás korának irodalmi forrásai*, szerk. Uő., Szeged, 1995; Uő., *A magyar állam megszületése*, Szeged, 1995; *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. KOVÁCS L., VESZPRÉMY L., II, Bp., 1996; *Honfoglaló őseink*, szerk. VESZPRÉMY L., Bp., 1996; *Az őshazától Árpád honalapításáig*, szerk. MAGYAR K., Kaposvár, 1996; *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság*, szerk. PÁLFI Gy., FARKAS L. Gy., MOLNÁR E., Szeged, 1996; RÓNA-TAS A., *A honfoglaló magyar nép*, Bp., 1996 (részletes bibliográfiával); LÁSZLÓ Gy., *A honfoglaló magyarok*, Bp., 1996; KRISTÓ Gy., *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*, Bp., 1996; Uő., *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged, 1996; Uő., *Regino és a magyar honfoglalás = Studia varia: Szádeczky-Kardoss S. emlékkönyv*, Szeged, 1998, 89–97; HAVAS L., *A honfoglalás és az államalapítás Nadányi János organikus történelemszemléletében = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 153–162 (további irodalommal); JÓZSA L., *A honfoglaló és az Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*, Bp., 1996. – Általánosságban lásd KMTLex.

²⁴ ALFÖLDI A., *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában = Szent István Király Emlékkönyv*, Bp., 1938, I, 151–170.

nonhalma). Mindez érthetővé teszi, hogy a Kárpát-medencébe betörő megannyi barbár: a hunok, a germánok, a gepidák, akik a romanizált Európa területeire támadtak, valamenynyire mindannyian új környezetük hatása alá kerültek, sőt részben kereszténnyé is váltak. Egyedül az avarok nem hódoltak be a keresztény hitnek a Duna völgyében, de a többi török és bolgár törzs, akiket magukkal sodortak az avarok, már szintén át volt járva a keleti kereszténységtől, ami a bizánci egyház szellemiségét jelentette.

A Kárpát-medencébe behatoló honfoglaló magyarok beleütköztek azon római civilizáció nyomaiba, amelyeket főleg a kereszténység éltetett és vitt tovább. Ez a keresztény jellegű kultúra mintegy körbevette a Kárpátok lábainál leteleplő és a bizánci kereszténységtől már megérintett magyarságot.

Alföldi Andrásnak ezeket az elképzeléseit a frissebb kutatások is megerősítették, ahogy azt legújabban Tóth Endre dolgozatai bizonyítják, amelyeket a kereszténységnek a magyar honfoglalást megelőző Kárpát-medencei forrásairól, illetve a pannóniai kereszténységről tett közzé a Kr. u. 7. századig terjedően, a régészeti leletek alapján.²⁵ Az előbbi tanulmány négy periódust különböztet meg a Duna-medencében a római uralom összeomlását követően. Az első korszak a hunok megtelepedésétől (Kr. u. 4. sz. vége) az avarok betöréséig tartott, akik a magyar alföldet a 7. században foglalták el. Ezekben az években néhány keresztény közösség töretlenül fenn tudott maradni a súlyos megpróbáltatások ellenére is. A második periódus folyamán, amely az avar hódítás utánra esik, megőrződött egy romanizált és keresztény népesség a Balaton közelében, ahogy arról a Keszthely/Fenekpuszta vidéki ásatások árulkodnak. Péccsel kapcsolatban hasonló ténymegállapítást tehetünk. Ezenkívül a késő avar korban írásos adatunk is van arról, hogy a hivatalos egyháztól elszakadva éltek még keresztények *ad ripam Danubii*. Talán őket is fel szerették volna használni azok az angolszász misszionáriusok, akiknek ambiciózus tervei között – ismereteink szerint – még az avarok megkeresztelése is szerepelt, noha ezen elképzelések valóra váltásáról már nincs tudomásunk. Miután az avarok birodalma felbomlott, a Karoling rendszer kedvezett a Duna völgyében élő kereszténységnek, hiszen mind az oklevelek, mind az elbeszélő források beszélnek templomavatásokról, igaz, ezeket nehéz minden esetben azonosítani is.

Az a találkozás, amely ilyen módon a keletről érkező honfoglaló magyarság és a pannóniai kereszténység között lezajlott,²⁶ döntő elem kellett hogy legyen az Árpádok kora gyors kulturális és szellemi átalakulásában, s nem lehet véletlen, hogy leszármazottjuk, Szent István oly sikerrel tudta az utódokra rákényszeríteni a kereszténységet, egyidejűleg szervezve meg a Duna-medencében mind az államot, mind az egyházat. Tekintve, hogy ez a keresztény kultúra római eredetű volt, érthető, hogy az új magyar műveltség sokat köszönhetett a klasszikus latin szellemiségnek.

²⁵ TÓTH E., *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jh. nach den archäologischen Zeugnissen = Das Christentum im bairischen Raum*, szerk. E. BOSHOF, H. WOLFF, Köln-Weimar, 1994, 242–272; Uő., *A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről = Magyar egyháztörténeti vázlatok*, II, 1990, 17–33; Uő., *Kereszténység a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében = Honfoglaló őseink*, szerk. VESZPRÉMY L., Bp., 1996.

²⁶ Vő. KARDOS T., *La Hongrie latine*, Paris, é. n., 8.

Ezt az első pillantásra talán elsietettnek látszó megállapításunkat megerősíti az első magyarországi latin nyelvű irodalmi alkotásnak a szisztematikus elemzése, amennyiben a Szent István szájába adott intelmek az ezredforduló Európájának megújult magas műveltségét tükrözik. Ez a megújulás sok mindennel tartozik a III. Ottó korához kapcsolódó *renovatio* szellemének, amikor egyre nagyobb jelentőséget kezdenek tulajdonítani az ókori szerzők műveinek az olyan késői tekintélyek mellett, mint amilyen Cassiodorus, Isidorus Hispalensis (vagyis Sevillai Szent Izidor), akik igazából az előbbi nagy elődök örökösai voltak. Európa ilyen módon megújuló szellemi életének keretei között – úgy tűnik fel számunkra – egy olyan egészen új kultúra, mint a magyar, illetve a magyarországi, mely kevéssel korábban formálódott ki, tele volt a változás és a keresztény lelkesedés energiáival, képes volt rendkívül gyorsan megtalálni ugyanazt a kulturális utat, amelyet néhány évtizeddel korábban Nyugat-Európa csak nagyon lassan kezdett újra fölfedezni a felfordulások és zavargások ama sötét századai után, amelyeket a szellemi hanyatlás árnyékolt be, s amikor gyakrabban hivatkoztak az egyházatyák tekintélyére, mint a személyes és a racionális érvelésre, okfejtésre.²⁷ Később azonban a klasszikus, az alapvetően észérvekkel dolgozó gondolkodásmód ismét egyre jobban teret nyert, egyfelől felhasználta a sokirányú tapasztalatokat, másfelől azonban a klasszikus képzésre is alapozott. Az antik kultúra újrafelfedezése, a bibliai és a liturgikus hagyományokkal együtt s társulva az egyéni megállapításokkal, egészében egy olyan közös kincs és szellemi áldás lett, amely képes volt mozgósítani mindenütt az intellektuális erőket a klerikusok, a szerzetesek és a fejedelmek elitjén belül a Karoling és a poszt-Karoling Nyugat-Európában csakúgy, mint az Árpád-kor Magyarországon, éspedig úgy, hogy ez az utóbbi különösen nagy hasznot tudott húzni a hagyományos Európa és a közelmúltban kereszténnyé lett ország közötti művelődési kapcsolatokból, mintegy kihasználva a „későn érkezők” sok szempontból előnyös helyzetét. Fontos tény, hogy a magyarországi irodalom első alkotása, a Szent István szájába adott *Intelme*k már eleve nyilvánvalóvá teszi ezt az új kulturális ozmózt, eleven és színes, sok összetevőből álló műveltséget, amely csaknem egyidejűleg alakult ki mind a Szent Német–Római Birodalom keretei között, mind az Árpádok korának Magyarországon. Ez utóbbi élhetett Észak-Itália közvetítő civilizációs szellemével is, ahogy arra elsősorban a florusi hatás feltételezésével sikerült rámutatnunk. Az *Institutio morum* rövid terjedelmében is roppantul érdekes és fontos mű, egyszerre mutat klasszikus árnyalatot, hála a cicerói, a florusi és – talán – a salustiusi hagyományoknak, és tár elénk gazdag középkori keresztény szellemiséget, hozzákapcsolva azonban mindehhez az egykorú, formálódóban lévő magyar királyság mennyi aktuális kérdésselvetését és tapasztalatát is.

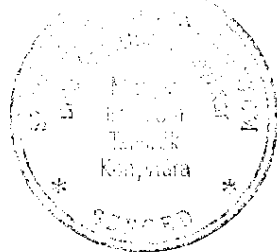
Befejezésképpen próbáljuk meg az eddigieknél valamivel bővebben azt kibontani, hogy a kulturális tradíciókra ráépülve, miben mutatható ki leginkább az *Intelme*kben az első magyar, apostoli király legegényibb és legaktuálisabb személyes tapasztalata és erre alapozott politikai koncepciója. A későbbi uralkodó eredetileg pogány volt, aki egy jóval később keletkezett külföldi forrás szerint a Vajk nevet viselte. Ez arra utal, hogy megke-

²⁷ Vö. P. RICÉ, *Éducation et culture dans l'Occident barbare*, 551.

resztelése csak felnőtt fejjel történt meg, úgyhogy az idegenek számára még első nevén vált ismertté. Ez a pogány környezetbe beleszülető ifjú jól kellett hogy ismerje a régi magyarság életét és hagyományait, így tisztában kellett lennie azzal, milyen csődhelyzetbe került a régi nomád életmódban gyökerező, zsákmányoló gazdálkodás, amelyet a magyar kutatás eufemisztikusan „kalandozások”-nak nevez, de valójában ismétlődő „inváziók” sorozata volt, ahogy a nemzetközi kutatás számon tartja. Különösen a 955-ös Lech mezei katasztrófa hívta fel tragikus módon a figyelmet arra, mennyire nem képes többé a pogány magyarság megbirkózni a nyugati kereszténységgel, főleg akkor, ha sikerül erőiket nagyobb arányban összpontosítaniuk. A 970-es évekre az is kiderült, hogy a zsákmányoló magyar hadak Bizánccal szemben is alulmaradtak, ami a rabló hadjáratok megszűnését eredményezte. A válsághelyzetet azonban nemcsak a hagyományosan pogány szabad magyarság élte át, s rajta keresztül Vajk, hanem azoknak az idegeneknek is ezt kellett tudatosítania az ifjában, akik apjának, Géza nagyfejedelemnek az udvarában megfordultak. Vajk anyja, Sarolt, apja, Gyula miatt fölvette az ortodox kereszténységet, s az asszonynak szerepe volt abban, hogy a görög rítusú kereszténység teret nyert férje, Géza uralkodása idején a Kárpát-medencében. Ugyanakkor Vajk apja, Géza a latin szertartás szerinti kereszténységet vette fel, s bár szellemében valószínűleg megmaradt pogánynak, ezt papja előtt azzal indokolta: elég hatalmas ahhoz, hogy egyszerre több istene legyen. Géza megkeresztelkedése után is működött tehát a nagyfejedelemi udvarban nyugati keresztény misszió, amely ha magának a nagyfejedelemnek a gondolkodását nem is tudta igazán befolyásolni, annak serdülő fiára annál nagyobb hatással lehetett. Így ő már tudatosan és meggyőződésből vállalta a keresztiséget, s ezzel együtt a jegyességet, majd a házasságot a bajor fejedelem leányával, Gizellával. A latin–görög misszióval való érintkezés Vajkban feltétlenül tudatosította annak belátását, hogy a korabeli keresztény világ elszánta magát a korábban be-betörő pogány magyarság megsemmisítésére. Ezt például a 942-es hispániai magyar betörés kapcsán forrásszerűen igazolni lehet. Ez a cél annál inkább elérhetővé vált, mert egyfelől a régi magyar nomádállam meggyengült, másfelől pedig Nyugat-Európában bekövetkezett egy olyan integráció, amely alkalmas körülmények között lehetővé tette a magyar katonai erők felszámolását. Vajknak azt is tudnia kellett, hogy mindez olyan pillanatban következett be, amely mind a támadó pogányok elleni fellépésnek, mind pedig a keresztény integrációnak különleges jelentőséget adott, azt mintegy beleágyazva a keresztény misztikába. És itt még nagyobb nyomatékkal kell hangsúlyoznunk az első keresztény millennium korabeli aktualitását, amire már korábban is többször utaltam, de a kérdés kétségkívül részletesebb tárgyalást igényel.

A *chiliasmus* vagy *millenarismus*,²⁸ vagyis az az eszme, hogy az idők végén eljön majd a földön az ezeréves béke birodalma, különösen erőteljesen jelentkezett a korai és a középkori kereszténységben, illetve a középkori zsidóság körében, s hatott például a

²⁸ R. MANSELLI, s. v. *Chiliasmus* = *Lexikon des Mittelalters*, 1820 skk.: vö. Uő., *La „Lectura super Apocalypsin” di Pietro di Giovanni Olivi: Ricerche sull’escatologismo medioevale*, 1955. A forrásokhoz lásd B. MCGINN, *Apocalyptic Spirituality: Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola*, 1979; Uő., *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Age*, 1979.

kabballára is. A keresztény *chiliasmus* gyökerei főként a jánosi *apocalypsis*re mennek vissza, amelyhez azután hatalmas latin nyelvű kommentárirodalom kapcsolódott, bár az egyházatyák egy része később vagy fellépett a *millenarismus* eszméje ellen, vagy legalábbis tartózkodó magatartást tanúsított vele szemben. A korai középkorban azonban a gondolat újból erőre kapott, s ebben különösen fontos szerephez jutottak a Pseudo-Methodios-féle jövendölések, amelyek a 8. században nyugatra is eljutottak, sőt rohamosan terjedni kezdtek. Mindebben jelentőséggel bírtak az arab támadások is, mert az *Antichristus* megjelenését – az Igazság birodalma, Krisztus visszatérte előtt – összekötötték Ismael fiainak, vagyis az araboknak a támadásával. Különösen jól kitapintható az újjáéledő *chiliasmus* a Krisztus születését követő 10. században, vagyis az 1000. évet megelőző időszakban, amire az is magyarázatul szolgálhat, hogy a kereszténység a 3, a 7 és a 12 mellett nagy jelentőséget tulajdonított a 10-es számnak is, miként azt Szent István már említett munkatársának, Szent Gellértnek egyik műve is igazolja, aki nemcsak Echerius *De principalibus numeris* művét említi, hanem kifejezetten a *millenarismus* kérdését is megvizsgálja (lib. 2, 28^v).²⁹ Montier-en-Der-i Adso³⁰ 949 és 954 között Gerberga királynő, Lothar király feleségének kérésére elkészítette azt a *De ortu et tempore Antichristi* című írást, amely megfogalmazta ama koncepciót, hogy az *Imperium Romanum* vége jelenti az idők végezetét. Bár a rómaiak birodalma nagyrészt már szét hullott, mégis *dignitasa* tovább él azokban a *reges Francorum*ban, *qui Romanum Imperium tenere debent*, úgyhogy az *Imperium Romanum*, illetve *dignitasa* csak a frank királyok uralmával fog végképp befejeződni. Ezt megelőzőleg azonban az összes királyok közül az utolsó és a legnagyobb még egyszer egyesíti majd és uralma alatt tartja az egész birodalmat, mígnem végül is lerakja koronáját és jogarát az Olajfák hegyén, s az *Antichristus* ekkor jön el. Nyilvánvaló, hogy Adso itt a Frank Királyság egységére gondolt, amely az ingelheimi zsinattal ismét elérhető közelségbe látszott kerülni a 940-es évek vége felé, ám amikor a Szent Német–Római Birodalom létrejött, már csak a Francia Királyság vonatkozásában volt értelmezhető a császárságon kívül eső térségben. Mint-hogy azonban Gerberga királynő annak az I. Nagy Ottónak volt a nővére, aki a Német–Római Birodalmat létrehozta, és akinek magának is tudomással kellett bírnia Adso felfogásáról, magától értetődő volt a jelzett koncepciónak ilyen jellegű, a Német–Római Birodalom szellemében történő átértelmezése is. Ahogy mások az *Antichristust* az arabokban vagy a normannokban látták megtestesülni, ugyanúgy voltak olyanok is, főképp a németek, akik elsősorban a magyarokkal hozták összefüggésbe az *Antichristust*, míg a *renovatio imperii Romanit* a pogányságot elpusztító és a kereszténység egységét ismét megvalósító Szent Német–Római Császárságban látták megtestesülni, miként az Gerbert d’Aurillac és tanítványa, III. Ottó fentebb már érintett elképzeléséből kitűnt.

²⁹ Lásd ehhez a legújabb kritikai kiadást a sok új értelmezést hozó fordítással együtt: *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*, edd. et transit. B. KARÁCSONYI, L. SZEKFŰ, Szeged, 1999 (a Szt. Gellértné vonatkozó egész magyar szakirodalommal).

³⁰ *Epistula ad Gerbergam reginam de ortu et tempore Antichristi*, ed. E. SACKUR, Siblyllinische Texte u. Forschungen, 1898 = 1963², 104–113; ill. ADSO DERVENSIS, *De ortu et tempore Antichristi*, ed. D. VERHELST, 1976. Vö. R. KONRAD, *De ortu et tempore Antichristi: Antichristvorstellung und Geschichtsbild des Abtes Adso von Montier-en-Der*, 1964.

d'Aurillac és tanítványa, III. Ottó fentebb már érintett elképzeléséből kitűnt. Gerbert d'Aurillac és III. Ottó tehát nagyon is cselekvő értelmezést adtak a *millenarismus* eszméjének, ami kizárta a korabeli életnek azt a lebénulását, amivel a régebbi történeti kutatás, úgy látszik, valóban alaptalanul számolt.³¹ Az új *millenarismus* eme egyetemes céltudatos programjára utalt már az is, hogy Gerbert d'Aurillac pápaként milyen nevet vett fel. A II. Szilveszter név azt igyekezett nyilvánvalóvá tenni, hogy az új pápa annak az I. Szilveszter pápának az örököse, aki ama I. Nagy Konstantinnak (Constantinusnak) volt a társa, aki a kereszténység birodalmi egységének volt a jelképe, s utódjának addig alapvetően és folyamatos módon a bizánci császárok számítottak a Kr. u. I. ezredfordulón.

Az ekkor, 997-ben nagyfejedelemmé előlépő István számára tehát teljesen egyértelműen ki kellett rajzolódnia annak a képnek, hogy a pogány magyarság vállalása egyet jelent népének a történelem színpadáról való eltűnésével.³² Ez a felismerés félreérthetetlenül megmutatkozik az *Intelmek* ama központi gondolatában, hogy a magyar királyság feltétlenül annak a katolikus hitnek a letéteményese, amelyet a királynak minden körülmények közt meg kell védelmeznie. István ekképp fogalmazta meg elvét fiának, Emericusnak: *In primis pr(a)ecipio, consilior sive consulo et suadeo, fili carissime, si regalem cupis honestare coronam, ut fidem catholicam et apostolicam... conserves* (1). A királyi hatalmat itt egyértelműen a *corona* testesíti meg, vagyis az a hatalmi jelkép, amelyet az első magyar király épp a Kr. u. I. ezredfordulón kért és kapott a pápától, s amelyet az újonnan létesített magyar egyházi székhelyen, az új missziós mártír, Szent Adalbert oltalma alatt álló esztergomi érsekségben illesztettek az új király fejére vagy 1000 karácsonyán, vagy 1001. január 1-jén, azaz vagy az *incarnatio* 1000. évfordulóján (az *Admonestatio* utal is a *Credo* ezen alaptételére: *Ihesum Christum de sancta Maria virgine angelo annuntiante natum... firmiter credas* – uo.), vagy pedig az új évezred első napján, ami a fentebb elmondottak alapján semmiképp sem lehet véletlen. István mindenképpen így akarta demonstrálni, hogy a magyarság semmiképpen sem lehet az *Antichristus*, hanem épp ellenkezőleg: az egyetemes kereszténység új hajtásáról van szó (*nova... proles, amely in nostra monarchia adhuc quasi iuvenis et novella pr[a]edicatur*

³¹ A régebbi álláspontokról lásd pl. E. GEBHART, *La Saint-Sylvestre de l'an 1000*, Paris, 1898. Az ettől nagymértékben eltérő újabb felfogáshoz lásd főleg P. RICHÉ, *Le mythe des terreurs de l'an mille = Les terreurs de l'an 2000*, Paris, 1973, 21–30. Vö. még H. FOCILLON, *L'An Mil*, Paris, 1952 = 1984²; G. DUBY, *L'An Mil*, Paris, 1967; D. BARTHÉLÉMY, *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?*, Paris, 1997. – Az első Kr. u.-i ezredforduló jelentőségének egy egész más szempontú, főként régészetileg megalapozott megközelítését találjuk a következő munkában: K. RANDSBORG, *The First Millennium A. D. in Europe and the Mediterranean*, Cambridge etc., 1991. – A korszak egész civilizációjához lásd L. GRODECKI, F. MUTHERICH, F. WORMALD, *Le siècle de l'an mil*, Paris, 1973.

³² Tanulmányom első felének elkészülte óta rengeteg újabb, a témába vágó munka született, természetesen a millenniumhoz kapcsolódóan, vö. pl. *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. KRISTÓ Gy., MAKK F., Szeged, 2000 (itt az egyes fejezetek végén további kiterjedt bibliográfia található); MAKK F., *A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged, 1998; KRISTÓ Gy., *A tizenegyedik század története*, 1999 (további szakirodalmi tájékoztatóval, 169–173). Tárgykörünkhöz kapcsolódóan tekinthetjük az alábbi munkát is: RÉDEI K., *Őstörténetünk kérdései*, Bp., 1998 (ugyancsak gazdag szakirodalmi tájékoztatással). Időközben LÁSZLÓ Gy. több, korábban általában eléggé nehezen hozzáférhető munkája is megjelent: *Múltunkról utódainknak*, I–II, Bp., 1999.

– 2), amely azonban máris túllépett első, legsérülékenyebb életkorán, az *infantián*, hiszen *iuvenis*, azaz elég erős, még akkor is, ha itt, ebben az országban a hit ápolása különleges gondoskodást igényel a régebbi országokhoz viszonyítva (uo.). A magyar *regnum* – és ez a fődolog – mindenképp része a *Christi corpus*nak, amelyet a magyar királynak minden nap ugyanúgy növelnie kell, akár csak a többi keresztény császárnak, akik nevüket is erről nyerték: *Unde quidem in primis reges augusti dicebantur, quia augebant ecclesiam* (uo.).

Azzal, hogy a magyar királyság a krisztusi test tagja lett, lehetőséget kapott egy állapotváltozásra is. Míg az *Intelmek* szerint magának Istvánnak az volt a sorsa, hogy az *expeditiones*, a *labor* és a *diversarum gentium incursio* legyenek azok a feltételek, *in quibus ego iam fere meam totam contrivi (a)etatem* (praef.), addig az uralkodó reménye szerint az ő örökébe lépő fiának már egészen más világgal kell szembeülnie: *Ora..., ut securus et expeditus ab omni excursione adversariorum cum omnibus tibi subiectis cursum (a)etatis tu(a)e vit(a)e cum pace possis finire* (9). Vagyis az új millennium várhatólag a béke kora lesz, szemben az előző évezreddel, legalábbis annak végével. E felfogásból talán az antik *aurea aetas*, *aureum saeculum* gondolatának visszhangját kell kihallanunk, ahogy az annak idején a klasszikus antikvitásban főleg Vergilius és Horatius költészetében megszólalt.³³ Arra, hogy a *Libellus* szerzője minden bizonnyal ismerte Horatiust, a közelmúltban Borzsák István³⁴ hozott fel szövegpárhuzamokat. Ezek ugyan mind az *epistulae*-ra utalnak, de nem kizárt, hogy előbb-utóbb igazolható lesz akár a *carmina*, például a *carmen saeculare*, akár az *epodi* vagy akár a *sermone*s hatása a *De institutione morum* szövegére. Ugyanez érvényes lehet a vergiliusi életműre is, bár egyelőre ebben a vonatkozásban nincs tudomásunk számba vehető előmunkálatokról. Az mindenesetre feltűnő, hogy az *Intelmek* írója a magyar királyság megalapításának történelmi előképeként magától értetődően Rómára hivatkozik ugyan, ám nem Romulusra, ahogy az igazán természetes lenne, hanem az (*A*)*Eneades*re, s így rajtuk keresztül magára Aeneasra. Ennek az egyik magyarázatát éppen a vergiliusi *Aeneis*ben kereshetjük, ahol Romulus nagyon a háttérbe kerül, hiszen Remus meggyilkolójaként inkább az elítélendő

³³ Lásd erről újabban részletesen: K. GALINSKY, *Augustan Culture*, Princeton, New Jersey, 1998, 90 skk. A régebbi irodalomból tanulságos pl. J. BALDRY, *Who Invented the Golden Age?*, *CIQ*, n. s. 2(1952), 83–92; B. GATZ, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Hildesheim, 1967; P. A. JOHNSTON, *Vergil's Conception of Saturnus*, *CSCA*, 10(1977), 57–70; Uő., *Vergil's Agricultural Golden Age: A Study of the Georgics*, Leiden, 1980; A. WALLACE-HADRILL, *The Golden Age and Sin in Augustan Ideology, Past and Present*, 95(1982), 19–36. A kérdés képzőművészeti vonatkozásaihoz, összekapcsolva a Sibylla-problémával is, lásd újabban: Michaela FUCHS, *Aurea aetas: Ein glückverheissendes Sibyllinum im grossen Oecus der Villa von Boscoreale*, *JbDAI*, 113(1998 [1999]), 91–108 (hatalmas kiegészítő irodalommal).

³⁴ Legutóbb erről St. BORZSÁK, *Horaz in Ungarn = Zeitgenosse Horaz: Der Dichter und seine Leser seit zwei Jahrtausenden*, Hrsg. H. KRASSER, E. A. SCHMIDT, Tübingen, 1996, 209, bár számomra a megfigyelt szövegegyezés nem látszik feltétlenül kényszerítő erejűnek. A tartalmi hasonlóság ugyan kétségtelen a cap. 4. e része: *si eris pacificus, amaberis a cunctis militibus; si iracundus, superbus, invidus, impacificus super comites... cervicem erexeris, alienis tuum tradetur regnum* és Hor. a. p. 121, valamint *epist. 1,1,38. között, ám nyelvilag szinte csak az iracundus, illetve az invidus, iracundus közös. Mindenesetre, ha ezt a párhuzamot elfogadjuk, akkor az Intelmek Florusszal fennálló, általam kimutatott nyelvi érintkezésének súlya mindenképpen megnő, hiszen itt látványosabb grammatikai megfelelésről is szó van.*

discordia és a *tyrannis* megtestesítője, amit Vergilius ugyanúgy elmarasztal, ahogy a *Libellus* is. Nem kizárt tehát, hogy a *De institutione morum* azon látszólagos logikátlansága mögött, amely a királyság alapításának jelzett párhuzamával kapcsolatban tapasztalható, voltaképpen az *Aeneis* befolyása húzódik meg. Még más körülmény is szóba jöhet, de mielőtt erre kitérnék, hadd utaljak egy szembeötlő hasonlóságra az istváni mű és az *Aeneis* között. Korábban már szó volt róla, hogy az *Aeneades*re utaló caputban az egyik lehetséges forrás Florus munkája, aki nyomán azonban nehezen lenne érthető az *Intelmek* eme megállapítása: *Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi (A)Eneades fecissent illam liberam* (6). Florus szerint azonban Roma nem a *regnum* alatt lett szabad, hanem éppen azt követőleg, ahol Aeneasról és utódairól nem beszél a történetíró. A *Libellus* szerzőjének emlékeztetőben viszont ott járhatott az *Aeneis* híres pajzseírásának ezen sora:

Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant (8, 648)

Igaz, ez a rész az adott helyen a Porsennával a *res publica libera* védelmében szembezálló rómaiak leírására szolgál, ám az *Aeneadae* kitétel miatt a középkori szerző talán úgy gondolta, hogy a szóban forgó megfogalmazás Róma kezdetére vonatkozik. Mindezek után talán az Imre herceggel felvirradó és kiteljesedő új, békés kor megjövendölése is párhuzamba állítható a vergiliusi IV. ecloga megszülető gyermekével, akinek növekedésével – a költő szerint – együtt megy teljesezésbe a *novum aureum saeculum*.³⁵ Az *Intelmek* efféle gondolata tehát vergiliusi eredetű lehet. Az Augustus-kori költő hatásával annál inkább számolhatunk, mert az ekkor rendkívül olvasott *Aeneis*nek vannak olyan részletei, amelyekkel a *Libellus* műfaji szempontból mutat némi rokonságot. Ezek azok a szavak, amelyek mintegy Aeneas fiához, Ascaniusához intézett tanácsok, mint például a 12. énekben, ahol az apa ekképp fordul fiához:

„Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem,
fortunam ex aliis; ...” (435–436)

Nos, ezek az Aeneas szájába adott szavak, amelyek úgy hatnak, mint valami miniatűr fejedelmi tükör, erősen emlékeztetnek a *De institutione morum* szándékára, amennyiben Szent István is a *labort* és a *virtutest*, az utóbbiak közül pedig elsősorban az Aeneas által megtestesített *pietast* kívánja megtanítani fiának. Ugyanakkor azt óhajtja, hogy egyfelől utóda elkerülhesse a *tyrannist*, másfelől neki ne jusson ki az *incursiones*ből, illetve éppenséggel a *pax* legyen osztályrésze, amit az *antecessores sequi reges et honestos imitari parentes* biztosít (8), amely utóbbi feltételek – mint ismert – István királynak nem álltak rendelkezésére. Ezt a tanácsot és jókívánságot talán nem alaptalanul hozhatjuk összefüggésbe a sajátos vergiliusi megfogalmazással: *Disce... fortunam ex aliis!*, amelynek a különleges voltát épp a közelmúltban hangsúlyozta Th. Köves-Zulauf, aki úgy vélte:

³⁵ Lásd erről újabban, megadva a munka első kiadását követő frissebb irodalmat is: D. KIENAST, *Augustus: Prinzeps und Monarch*, Darmstadt, 1999³, 290 skk.

Vergiliuson kívül ez a gondolat szinte csak Zrínyi Miklósnál bukkan fel.³⁶ Mi ezen a recepción kívül talán az istváni alkotás gondolati és nem szövegszerű *imitatio*jára utalhatunk még, amennyiben párhuzamba állításunk kellő meggyőző erővel bír. Az erények tekintetében István kellő példaképnek tekintette tehát saját magát fia számára, a szerencse vonatkozásában azonban úgy vélte, jobb, ha utóda más elődök, a szerencsésebb *Augusti*, azaz feltehetőleg a frank királyok és részben talán a korábbi magyar nagyfejedelmek sikerességének a nyomában jár.

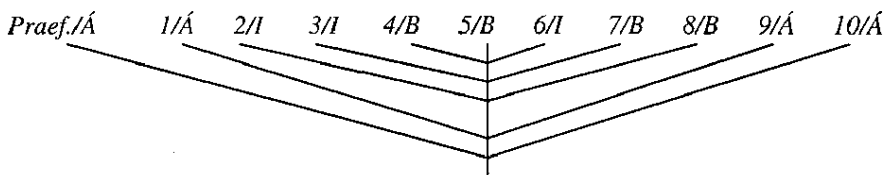
Mint az eddigiekből láttuk: Szent István tanításának lényege az, hogy a pogány nomád törzsi állam helyett egy belső harmóniára alapozott, a külső és a belső ellenséggel szemben egyaránt erős és tiszteletet parancsoló, katolikus, keresztény magyar királyságot kell fenntartani, amely a *Christi corpus* része. A keresztény hit friss hazai hajtása miatt azonban hogyan remélhette a király ennek a gyökeres fordulatot jelentő programnak a sikeres megvalósítását? Csak úgy, hogyha megvalósul a régit is hasznosító, de az újat is ösztönző, életre keltő sok kultúrájú ország, amire már többször hivatkoztunk mint florusi remniscenciára, vagyis a nem *unius lingu(a)e uniusque moris regnum*. Az *Intelme*k egészében ezt a sok nyelvet beszélő és sok kultúrájú országot állítja Imre herceg elé, mert a *millenarismusszal* összhangban álló műszerkezet is ezt a koncepciót hangsúlyozza: egy bevezető és tíz kifejtő fejezet elrendezésével és gondolati csoportosításával. A munka ölelkezően megfeleltetett fejezetei azt emelik ki, hogy azonos mértékben van szükség egyfelől az ország régi belső erőire, másfelől az új külső elemekre. A bevezető általános rész (továbbiakban a jele: Á) azt taglalja, hogy mivel *cuncta dei nutu condita* (praef.), ezért a hatalom is isteni eredetű, úgymint a *consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus ceter(a)eque dignitates*, s mindenekelőtt a *regna*, amelyek ennél fogva mindannyian *ratione... vigere atque subsistere* képesek (uo.). A továbbiakban a soron következő 10 fejezet a királyi méltóság (*regalis dignitas* – 1 és 6, illetve 8, *regale palatium* – 2, *regium solium* – 3, *regimen* – 4, *regalis corona* – 5, *tribunalia regum* – 7, *regalis salus* – 9, *corona regum* – 10, de vö. 5) legfőbb jellemzőit sorolja fel, részben az egyetemesen érvényeseket, részben azokat, amelyek kifejezetten a magyar királyságnak az ismérvei, kellékei. Az első karakterisztikum a *catholica fides* (1), amely magától értetődően az igazi királyi hatalom általános és lényegi mozzanata (vagyis: Á). Ezután következik az ezt megtestesítő *ecclesiasticus status* (2), amely a magyarságban ugyanúgy idegen elemekből kell hogy álljon (a továbbiakban a jele: I), ahogy idegenek ebben az országban a *pontifices* (3) is, akik a királyi trón újabb biztosítékát alkotják (azaz ez is: I). Ezután azonban szemmel láthatóan hagyományosan ősi, hazai összetevők (a következőkben jele: B) sorjáznak az *Intelme*kben, úgymint a felsorolásban negyedik helyen színre lépő főemberek és „országnagyok” (az utóbbi egyfajta régi, nehezen értelmezhető magyar terminológia szerint), vagyis a *principes* és a *milites* (4 = B), akiket a vérségi összetartozás alapján is úgy tekinthet Imre herceg, mint *patres et fratres* (uo.); majd pedig ötödik komponensként a *iudices* szerepelnek (5), akik a megszokott értelmezés szerint ugyan-

³⁶ Magam egy 1999 őszén Debrecenben megtartott konferencián hallottam Th. KÖVES-ZULAUF dolgozatát *Das Testament des Heros* címmel, s nincs tudomásom róla, hogy az írás azóta megjelent volna nyomtatásban.

csak a nagy múltú „törzsi arisztokrácia” soraiból kerültek ki mint a királyi bíróság tagjai (tehát ez is: B). Különösen nagy jelentőséggel bír Szent István értékrendjében – a felsorolás hatodik helye ellenére – az a kategória, amelyre az irat a *hospites* terminus technicust használja (6), akik egyértelműen külföldiek, hiszen *ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, akik diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, qu(a)e omnia regna ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam*. Ők azok, akik elsősorban szavatolják a Szent Istvántól példának állított soknyelvű és sok kultúrájú országot, amelynek legfőbb mintája az antik Római Birodalom, úgy, ahogy azt az (A)*Eneades* megteremtették, s amely ugyanúgy minősíthető *imperium diversarum linguarum et diversarum consuetudinum*nak, mint ahogy ilyenek kell lennie a magyar *regnum*nak is az apostoli uralkodó elképzelése szerint. A 6. caput fentebb idézett mondatából egyértelműen kiderül, hogy a *hospites* részben külföldi lovagok, akik fontos szerepet vállalnak az ország katonai erejének biztosításában a kívülről fenyegető agresszióval szemben (vö. *exterorum arrogantia*), de akik – talán mint testőrök – részben a belbiztonságot is garantálják (vö. *aula*), sőt talán – a már korábban jelzett „törzsi arisztokrácia” mellett – a törvénykezésben is szerepet vállalnak, mert a *hospitesszel* kapcsolatban szereplő *diversa... documenta*t a legnagyobb valószínűség szerint így kell értelmeznünk. Ezt Szent István nagyobbik törvénykönyvének párhuzamba állítható megfogalmazása is megerősítheti: *virorum documentis orthodoxorum usu lectionis cottidiane fecit auditum utrumque prebere* (Leg. Steph. maior, 15). Ennek alapján indokolt a *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*³⁷ ilyen irányú értelmezése, mely azonban túlságosan tág is, vö. „*instiuitio, admonitio, exemplum, praeceptum, lex, regula – tanítás, tanulság, (intő) példa, utasítás, előírás, szabály*”. Bármilyen legyen is azonban e hely helyes értelmezése, az mindenesetre tény, hogy a *hospites* mindenképpen a magyar királyság külföldi eredetű alkotó részei (vagyis: I). Ám épp ennek az ellenkezője érvényes a 7. caputban taglalt királyi tanács (*consilium*) tagjaira, akik mint bölcs öregek, pontosabban mint *maiores et meliores, sapientiores et honestissimi seniores* szintén a régi „törzsi arisztokráciából” kerülhettek ki (vagyis: B); ugyanúgy, mint a nekik és „az elődöknek és rokonoknak, illetve atyáknak” engedelmeskedő *iuvenes* vagy *filii*, akik csak a hazai „szokás” szerint tarthatók kordában az állam rendjét fenntartó *oboedientia* keretei között, ezzel érve el a személyes *prosperitast* (tehát: B). Ezután és végezetül ismét két általános jellegű fejezet következik, mintegy felelve a nyitó rész két egyetemes vonatkozású caputjára. A 9. fejezet az imádkozásról (*oratio*) szól, mint amivel a királyok a leginkább kiérdemelhetik üdvözülésüket (*maxima acquisitio est regalis salutis*), s ez nyilvánvalóan a bűn elhárításának egyetemes módja (*peccatorum ablutio et remissio*) (tehát: Á). A 10. fejezet az uralkodói erényeket taglalja, amelyeket mindenkivel szemben gyakorolni kell, nemcsak a hatalmasok irányában, hanem azok iránt is, akik híján vannak a politikai és a társadalmi tekintélynek (*ad omnes, non tantum potentes, sed etiam potestate carentes*), s ez érvényes még akkor is, ha István ezt konkrétan csak az egyik erénnyel, a *patientia*val összefüggésben említi (vagyis: Á).

³⁷ III, Bp., 1992, 222.

Mindezek figyelembevételével a *Libellus* szerkezeti elrendezése ekképp vázolható fel:

A munkának tehát egyfajta körkörös elrendezése figyelhető meg. Az első két általános fejezetre a lezárás két egyetemes gondolatot tartalmazó egysége felel. Majd a királyi hatalom két külföldi eredetű komponensét két belső tényező ellensúlyozza, ahogy viszont az előszámlálásban soron következő és elsőként tárgyalt belső hatalmi összetevőt egy idegen elemekből álló közeg hozza egyensúlyi helyzetbe. Így a hatalom minden alkotó része egyetlen központi tengely köré rendeződik, amennyiben a hatalom egyik, ugyancsak belső elemével foglalkozó, 5. fejezetnek nem találjuk meg a párját. Ez nyilvánvalóan a kiemelését szolgálja, hiszen épp ez a fejezet vizsgálja a helyes kormányzás olyan alapelemeit, mint a *patientia* és a *iudicium*, amelyek akkor igazságosak, ha nem az *instabile et fragilét* tartják szem előtt, s ilyen módon elvetik a *stulta votát*, amelyek *frangenda sunt*. Ez az igazi *regnum* záloga, amely kizárja a *tyrannist*. Ekképp valósul meg a kormányzás *secundum... legem*, vagyis az *Intelmek* a helyes kormányzás „kézikönyve” is, ami természetesen jól megfér a „királytükör” műfajával, ám magától értetődően feltételezi a kiterjedt antik hagyományra való ráépülést is.

Az is tudatos elrendezésre vall, hogy épp e központi fejezet tőzsomszédságában kap helyet az a 6. caput, amely a magyar állam másik döntő mozzanatát hangsúlyozza: a soknyelvű és összetett kultúrájú berendezkedést mint az állandóan gyarapodó ország egy másik döntő tényezőjét. Mindez azonban az elrendezésből adódóan úgy történik, hogy a magyar királyság nem válik az idegen elemek, a *hospites* martalékvává, hiszen a 6. fejezet párja, vagyis a 4. fejezet épp az ősi, immár bennszülött „törzsi arisztokrácia”, a *principes et milites* jelentőségét nyomatékosítja. Ezzel a szerkezeti tengely körüli belső fejezetekben a belső és az idegen elemek aránya 2 az 1-hez (2:1), míg a mű egésze alapján az arány jóval kiegyenlítettebb, azaz 4 a 3-hoz (4:3) a belső tényezők javára. Mindez az istváni koncepció rendkívüli nyitottságát és egyben rugalmasságát is jelzi. S ezen a ponton feltétlenül fel kell tenni a kérdést: milyen előzményekből táplálkozhatott a Kr. u.-i első ezredfordulón megszűlő magyar feudális államnak a szükségletekhez igazodó hajlékonysága, az új civilizáció iránt megmutatkozó átvevő készsége. Az egyik legdöntőbb forrás éppen a korábbi magyar nomád állam volt, amelyben a döntő elem nem elsősorban a nyelvi, etnikai alap volt, hanem inkább a hatalmi-politikai függés. Így lettek a magyar törzsek előbb a Kazár Birodalom részei, majd abból kiszakadva vált a három, a Kazár Birodalomból ugyancsak kiszakadt török nyelvű kabar törzs³⁸ alárendelt elemként részévé annak a törzsszövetségnek, amelyen belül uralmi helyzetben a hét magyar, tehát

³⁸ Vö. TÓTH S., *A kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben*, Száz, 118(1984), 92–113.

finnugor nyelvet beszélő törzs volt ugyan, de amelyet a külső világ inkább török kifejezéssel illetett. A magyarság megjelölésére Európában ma is alkalmazott elnevezés, mint például a latin *Hungari* forma, végül is török eredetű, s eredeti jelentése: „tíz törzs”, hiszen a megjelölés alapja a türk *on oguz*, amely megvan a türk népesség, az *onogur* elnevezésében is.³⁹ A Kárpát-medencébe 895 tájékán egy ilyen etnikailag, nyelvilag összetett népesség érkezett, amelyen belül a vezetés ugyan a magyarok kezében volt, de ennek a hatalomnak egyáltalán nem volt kirekesztő jellege sem faji, sem nyelvi, sem kulturális szempontból.⁴⁰ Ez a Duna-medencében való megtelepedés során és a továbbiakban is döntő jelentőségűnek bizonyult. Itt ugyanis korábban már számos nép élt, főleg szlávok, ahogy ez utóbbi tényt a magyarországi helynevek egy igen tekintélyes részének szláv eredete bizonyítja. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a 9. században a szlávok itteni jelenléte régészetiileg viszonylag kevesebb nyomot hagyott maga után, mint a török jellegű avar kaganátus vagy a nyugati eredetű bajor–frank közvetítésű műveltség. A honfoglaló, etnikailag már amúgy is sokszínű magyarság erre az ugyancsak heterogén népességre telepedett rá. Mivel ez utóbbinak a nyelvei a későbbiekben felszívódtak, ezért régebben általában úgy gondolták, hogy a honfoglalók létszáma, amelyet mintegy negyedmillióra becsültek, meghaladta a 9. században ritkán lakott Kárpát-medence területeinek lakossági létszámát. Ma viszont egyre inkább az a – Kristó Gyulától is képviselt – nézet a legelfogadottabb, hogy a kavarral együtt sem haladhatta meg a honfoglalók lélekszáma a 100 vagy 120 ezer főt, lévén az ekkori magyar haderő, azaz a felnőtt férfi lakosság 20 ezer fő, ami mellett – a hasonló eurázsiai nomád népekhez hasonlóan – legföljebb ötös vagy hatos szorzószámot vehetünk figyelembe a teljes lakosság kiszámításához. Az így kiszámított létszám pedig minden bizonnyal jóval, talán többszörösen alatta kell hogy maradjon a már korábban a Duna-medence körzetében megtelepedett népességnek. Ez a kép a későbbiekben sem változott, amennyiben a „kalandozások” során rengeteg keresztény foglyot is ejtettek, akiket nagyrészt külföldön adtak el, de jócskán maradt belőlük a Kárpátok körzetében is. Ez azt jelenti, hogy a honfoglalás alatt és után, illetve a feudális állam megszületése előtt az idegen lakosság lélekszáma jóval meg kellett hogy haladja a finnugor jellegű nyelvet beszélő magyarok tömegét.⁴¹ Hogyan vált akkor ez a sokajkú népesség tömegében mégis magyar nyelvűvé, amikor többsége kezdetben más nyelveket beszélt, s a hódítók részéről semmiféle nyelvi megsemmisítő törekvés nem mutatható ki? A magyarázat abban kereshető, még ha erről az egykorú források nem is vallanak, hogy egyfelől a magyarság egyértelműen megmutatkozó vezető politikai szerepe alkalmazkodásra készítette a meghódítottakat; másfelől épp a már korábban itt élő népek sokféle nyelve nem tette lehetővé az egységes nyelvi ráhatást a magyar törzsekre. Ezáltal a magyar törzsekkel kialakult nyelvi szomszédság a benszü-

³⁹ Lásd erről pl. NÉMETH Gy. újabban ismét kiadott és kiegészítésekkel ellátott alapmunkáját: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp., 1991² (kiad. BERTA Á.), 148–149.

⁴⁰ Az utóbbi időben különös nyomatékkal emelte ki ezt a vonást KRISTÓ Gy. számos, fentebb már idézett munkájában. A továbbiakban is gyakran ezekre a művekre alapozunk.

⁴¹ Itt főleg az alábbi írás összefoglalására hagyatkozunk: *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. KRISTÓ Gy., MAKK F., Szeged, 2000, 289 skk.

lött lakosság körében előbb kétnyelvűséghez, majd a teljes nyelvi asszimilációhoz vezetett, miként ennek a történelmi Magyarországon az oszmán török invázió előtti időkig egyértelműen a tanúi lehetünk, amennyiben a határvidéktől eltekintve, szemünket a királyság belső területeire vetjük. Az idegenek iránti nyitottság részben még a nomád államok azon hagyományában is gyökerezhetett, hogy a vezérek szívesen vették körül magukat idegenekből álló „kísérettel”, s a magyar nagyfejedelmek esetében is feltételezhető eme szokás, ami ugyancsak jó például szolgálhatott az „országépítő” István számára, magyarázatul szolgálva egyben a *hospites* iránti nagyfokú rokonszenvére is.

Mindezek figyelembevételével nagyon is érthetővé válik, hogy az ezredfordulón az idegen elemek tekintetében századok óta nyitott magyarságnak nem okozott leküzdhetetlen nehézséget egy új civilizációs környezetbe való beilleszkedés, annál is inkább, mert a magyar nomád állam – sajátos módon – egyfajta „kettős gazdaságon” nyugodott, mert ősi török eredetű szavaink szerint valószínűleg már a Kárpát-medencén kívül is⁴² számottevő földművelés alakulhatott ki. Ez lehetővé tette a háborús veszteségek, illetve esetenként a vereségek viszonylag gyors kiheverését; az pedig már tényként könyvelhető el, hogy a Kárpát-medencén belül kiterjedt földművelés folyt, még ha ennek hordozója részben a szláv, részben a török elem volt is, legalábbis eredetileg. Ezek után szinte természetesnek tekinthető, hogy Szent István, látva a változtatás elkerülhetetlen szükségességét, magától értetődően gondolt a betelepülő vagy térítő tevékenységet folytató idegenek révén az új, az első ezredfordulón mércének tekintett civilizáció olyan átvételére, amely azzal sem kívánt azonban szakítani, ami a régi rendből megmenthető volt. Az Árpádok a nomád magyarság százados gyakorlatának megfelelően készek voltak tehát elfogadni az újításokat magukkal hozó idegeneket, vö. *hospites*, amennyiben ez összeegyeztethető volt a régi, „törzsi arisztokrácia” további vezető szerepvállalásával, még ha ennek a szerepnek szükségképpen változnia kellett is. Az első magyar király valójában ezt a helyzetet mérte fel nagyon éles szemmel, s fogalmazta meg vele kapcsolatban programját, amelyet fia számára egy korabeli művelt pappal foglaltatott azután írásba.

Itt azonban szükségképpen beleütközünk néhány, nem is olyan könnyen megválaszolható kérdésbe. Közülük az egyik ez: miért nem szól az *Intelmek* a Magyar Királyság nem külföldről betelepült, hanem már a honfoglaláskor itt élő idegen ajkú lakosságáról, hiszen az eddigiekben a *Libellus* vizsgálatakor még nem találkoztunk velük. S valóban, *expressis verbis* ők fel sem bukkannak a munka lapjain, ami azonban csak a modern kor embere számára lehet meglepő. Az első ezredfordulón azonban ez az elhallgatás magától értetődő volt, lévén hogy itt alávetett népelemekről kell beszélnünk, amelyeknek a feudális államvezetés szempontjából nem volt igazán jelentősége. Az *Institutio morum* azért kiemelten kezeli a hatalmon kívül szorultak, az elesettek iránti *patientíát* is, s itt nyilván főként az ország alávetett, nem magyar ajkú lakosságára kell ekkor gondolnunk. Ebből a szempontból különleges jelentőséggel bírhat számunkra az *Intelmek* 10. caputja, ahol az uralkodói jóindulatot a király ekképp ajánlja fia figyelmébe: *non solum parentell(aje et*

⁴² Ezt a nézetet az utóbbi időben főként RÓNA-TAS A. képviselte, akinek általunk már fentebb jelzett munkájáról különösen MAKK F. írt tanulságos kritikát, vö. *A turulmadártól...*, 9 skk.

cognitioni, vel principibus, sive divitibus seu vicinis et incolis sis propitius, sed etiam extraneis, et cunctis ad te venientibus. A mondat második fele egyértelműen a külföldről betelepülőkre, vagyis alapvetően a *hospitesre*, a hittérítőkre, valamint a *Libellusban* külön ugyancsak nem érintett kereskedőkre vonatkozik. Ebből adódik, hogy a mondat első fele a benszülött hazai lakosságra utal, úgymint az uralkodó ház rokonságára, a törzsi előkelőkre, akikkel már találkoztunk az *Intelmekben*. Ezért a korábbi fejtegetéseinkben nem szereplő *vicinit* leginkább úgy tudnám értelmezni, hogy ez a megjelölés utal a törzsi alapon megtelepülő magyarság „szomszédságában” élő idegen ajkú lakosságra, amely azonban – az *Institutio* szerzője számára egészen természetesen – az ország *incolae*-jába számított.

A másik kérdés, mit is jelent pontosan az *Intelmek* külföldi, idegen orientációja. Ami egészen biztos: ez a keresztény szellemség, amelynek azonban ekkor már elég jól elvált egymástól a latin (nyugati), illetve a görög (keleti) ága, úgyhogy mindenképpen elengedhetetlen számunkra ebben a vonatkozásban is a további pontosítás. Ma a legtöbben úgy gondolják, Szent István félreérthetetlenül a latin-római egyházhoz, illetve a német, főként bajor politikai-kulturális szférához való igazodás mellett döntött, így német előzmények nyomán hozta létre a (vár)megyerendszer alapjait, amire a *Libellusban* felbukkanó *comitatus*, illetve *comites* kifejezések is utalhatnak. Az *Institutio morum* és más egykorú tények ismeretében azonban a megoldás közelről sem ilyen egyértelmű, annál is inkább, mert a jelzett orientációk kifejezetten és világosan körülhatárolt módon sehol sem fordulnak elő a szövegben. A *Romanum... imperium*, illetve a *Romani... reges*, valamint a *Roma* és az (A)*Eneades* kitételek nemcsak az ősi Rómára és szerves folytatására, hanem éppenséggel a Bizánci Birodalomra is vonatkoztathatók, amelynek uralkodói az *imperatores Romani* örökösének vallották magukat. Igaz, István a királyi koronát II. Szilveszter pápától kérte, latin rítusú püspökségeket és érsekségeket hozott létre a pápával való egyeztetés alapján, ám ugyanakkor az első magyar király nem szakított azokkal a hagyományokkal sem, amelyek a magyarságot régebbi idő óta az ortodox kereszténységhez fűzték. Az ezzel kapcsolatos adatokat helytelen mellőzni, én mint Moravcsik Gyula egyik tanítványa, azzal a Makk Ferencsel értek egyet, aki egyáltalán nem feledkezik meg arról, hogy volt egy ilyen délkeleti orientáció is az Árpádok korabeli Magyarországon, sőt „a történeti források tanúsága szerint a magyarságot a Bizánctól kiinduló keresztény miszsió első sugarai még... a Fekete-tenger északi partvidékén érték”, ahogy ezt Moravcsik már több mint hatvan évvel ezelőtt megfogalmazta.⁴³ Az egyik magyar főméltóság, Bulcsú a 10. század közepén Konstantinápolyban járt, s fölvette a kereszténységet. Vele

⁴³ MORAVCSIK Gy., *Görög nyelvű monostorok Szent István korában = Szent István Emlékkönyv*, Bp., 1938, 389 skk. Lásd még Uő., *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*, Bp., 1988. Vö. még a magyar–bizánci kapcsolatokkal összefüggésben: N. OIKONOMIDES, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIme siècle: le métropolitain de Turquie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 9(1971), 528; MAKK F., *Magyar külpolitika (896–1116)*, Szeged, 1996², 60–61; J. DARROUZES, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981; BAÁN I., „Turkia metropolitája”, *Száz*, 129(1995), 1167–1170; OLAJOS T., *Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez*, *AntTan*, 33(1987–1988), 24–27; Uő., *Source byzantine inobservée concernant la protohistoire du peuple hongrois*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 60(1994), 435–439; MAKK, *A turulmadártól...*, 95 skk.

együtt volt Termacsu, Árpád dédunokája, aki Konsztantinosz Porphyrogennetosztól megkapta a „császár barátja” címet, s feltehetőleg ugyancsak megkeresztelkedett. Bizáncban nyerte el a keresztséget Gyula is, aki egy Hierotheosz nevű szerzetest mint felszentelt püspököt is magával hozott Magyarországra, missziós céllal. Bár Bizáncot néha nyugtalanította, hogy egyes magyar vezérek a rivális bolgárokkal szöveterkeztek, ám Szent István inkább a konstantinápolyi császár felé hajlott, igaz, főképp azután, hogy a bolgár Gavril Radomir eltaszította magától magyar feleségét, aki nem volt más, mint István egyik húga. István mindenestre 1002-ben koalícióra lépett II. Baszileiosz császárral, akitől egy kettőskereszt ereklyét kapott ajándékba, amelyet később Imre hercegnek ajánlkozott, feltehetőleg mint a hatalom egyik jelvényét. István 1015-ben csapatait is támadásba indította a bolgárok ellen Bizánc oldalán. Mindezek után nem meglepő, hogy István görög nyelvű alapítólevélben⁴⁴ érseki apácamonostort létesített a Veszprém-völgyben. A város egyébként a bajor eredetű magyar királyné megkoronázásának színhelye is volt. A szakuttatásban joggal vetődött fel, hogy nemcsak hogy megvannak a görög előképei az *Intelmek*nek, de felhasználásukra is sor került.⁴⁵ Mindez jól mutatja a magyar uralkodó magatartásának kétarcúságát. Miközben tágra tárja az ország kapuit a latin egyház térítése előtt, ugyanakkor görög szertartású monostort létesít, fiának, Imrének pedig minden bizonnyal bizánci hercegnőt választ ki feleségül; másfelől viszont miközben győzelemre segíti a bizánci uralkodót, s 1028-ban a konstantinápolyi zsinaton részt vesz Ioannes, „Magyarország metropolitája” (aki a szokásos görög terminológiának megfelelően „Turkia metropolitájaként” szerepel), addig István útját állja annak, hogy a konstantinápolyi pátriárka ténylegesen ki tudja terjeszteni egyházkormányzati befolyását a magyar területekre. Talán ezt szolgálta az is, hogy az esztergomi érsekség után a délvidéken is létrehozott egy latin rítusú érsekséget, a kalocsait, amely mintegy a magyar ortodox metropolia kiküszöbölése kívánt lenni.

Ahogy egyházi vonatkozásban István – az érzékelhető latin preferencia ellenére – valamiféle összehangoló szerepkörre vállalkozott a latin és a görög egyház között, ugyanez mondható el róla a politika és a kulturális élet szintjén is. A bajor orientáció ebben a vonatkozásban csak részlegesen érvényesült. Bár feleségét, Gizellát valóban a bajor uralkodóház adta, István mégis elsősülött fiát, aki talán épp 1000-ben látta meg a napvilágot, a bajorok riválisáról, III. Ottóról nevezte el. Ottó volt, aki trónjára segítette az István megkoronázását lehetővé tevő II. Szilveszter pápát, s ő maga is jóváhagyta István trónra kerülését. Igaz, a második fiú, Imre már a bajor Henrikről kapta a nevét, minthogy az Imre/Emericus név ekkor a *Henricus* megfelelőjének számított. A német megyeszervezet hatását sem tekinthetjük abszolútnak, mert aligha véletlen, hogy az ezzel kapcsolatos magyar terminológia egyértelműen szláv eredetű, minthogy az *Intelmek*ben is előforduló *comitatus* és *comes* magyar megfelelője *megye* illetve *ispán*, s mindkét szó a szlávból került át a magyarba. Számunkra itt különleges jelentőséggel bírhat a *comitatus*

⁴⁴ Lásd mindenképp MORAVCSIK, *Az Árpád-kori...*, 79–81; ill. vö. ÉRSZEGI G., *Szent István görög nyelvű okleveléről*, Levéltári Szemle, 1988/3, 3–13.

⁴⁵ Vö. MAK F., SZÁDECZKY KARDOSS, s. v. *bizánci–magyar kapcsolatok* = KMTLex, 112 – további irodalommal.

jelentésű *mege* elnevezés, amelynek kiejtésbeli változata, a *mezsgye* „határt, utat” jelent. Lehetséges, hogy a Magyar Királyságban a mege olyan területi egységként jött létre, ahol eredetileg egymás szomszédságában, *vicinitas*ában éltek a betelepülő magyar törzsi hódítók és a szolgáló szláv népcsoportok, s itt gondoljunk az *Institutio* már korábban kiemelt *vicini* megjelölésére, illetve ennek általunk javasolt értelmezésére. A magyar *regnum* kialakulásában tehát szláv örökséggel is számolni kell, akárcsak a német kapcsolatokkal.

Az utóbbiak bizonyos fokú tudatos ellensúlyozása elég jól igazolható István részéről, aki nyilván tartott attól a hatalmi túlsúlytól, amely Ottó *renovatio imperii Romani* célkitűzése révén fenyegetett. Nemcsak a pápának a császárral szembeni esetleges kijátszásában figyelhető ez meg. II. Szilveszter halála után többször megtörtént ez, hiszen ekkor részben ismét olyan személyek kerültek Szent Péter trónjára, akik már nem számítottak a német-római császár kifejezett támogatójának. De más adatok is emellett szólnak. A német hatás mérséklését s egyúttal a Bizánccal való jó viszony megőrzését célozta például István kiemelt figyelme Velence irányában is. Nővérét nem véletlenül adta hozzá Orseolo Ottó dózséhez, s annak is különleges súlya van, hogy az e házasságból született gyermek, Orseolo Péter lépett később Imre herceg örökébe, amikor az életét veszttette, s Péter lett István utóda is. Ugyancsak Velencéből érkezett missziós céllal Magyarországra Szent Gellért, akiben Imre egyik szellemi nevelőjét látják, s aki – egyesek szerint – magának az *Intelmek*nek a koncepcióját is befolyásolhatta. Arra, hogy Észak-Itáliának milyen befolyása volt az egykorú magyar kultúra alakulására, álljon itt még egy olyan tény, aminek eddig talán nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. A magyarországi középkori latinság egyik jellemzője az ún. *es*-ezés, vagyis az a sajátos kiejtés, hogy a latin *s* helyett – amely *sz*-nek hangzik – magyar földön *s* hangot ejtenek; így lett például a latin *sors* és *sacristia* szavakból a magyarban *sors*, illetve *sekrestye*. Ezt a sajátos hangváltást a magyar nyelv hangkészlete egyáltalán nem indokolta, mert a magyarban megvan a pontos átvételt lehetővé tevő *sz* hang. A változást csak egyetlen módon tudjuk kellőképpen magyarázni. Azzal, hogy a magyarországi latin kiejtés hagyományát az észak-itáliai hittérítő papok alapozták meg, ahol az olasz nyelv *es*-ezése igen elterjedt. Tekintve, hogy nyelvi alapon a legrégebb fennmaradt, bár csak később lejegyzett magyar nyelvű szövegek közé sorolják az *Ave Maria* magyar fordítását, amelyben már megvan az *es*-ezés, ezért nagy valószínűsége van annak, hogy Szent István idejében már igen erős volt magyar földön az észak-itáliai misszió.

Végül álljon itt még két adat annak szemléltetésére, hogy Szent István állítólagos latin-német orientációja valójában mennyire nem volt egysíkú. Sok körülmény, köztük dinasztikus házasságok utalnak például a kijevei szláv ortodoxiával fennálló jó kapcsolatra is, s nem lehet véletlen, hogy az első magyar király testőrsége orosz–varég etnikumú volt, parancsnokuk pedig nem volt más, mint éppen az *Intelmek* címzettje, Imre herceg (vö. *dux Ruizorum* – Hildesheimi Évkönyv). Ugyanakkor István kapcsolatteremtő törekvései egészen a Francia Királyságig elhatoltak, mert például Odilo, Cluny híres apátja is büszke volt rá, hogy kiérdemelte a magyar király megbecsülését. Ez a távoli nyugati kapcsolat István részéről annál inkább tudatos lehetett, mert szemmel láthatóan erős a

kapcsolódása azokhoz a Karoling hagyományokhoz, amelyek a földrajzi távolság miatt kevésbé mutatkoztak veszélyesnek a kialakuló független magyar feudális állam számára, mint a jóval közelebb lévő Német-Római Császárság, amelynek térhódító szándéka a *millennium* idején különösen jól megmutatkozott, miként azt már fentebb jeleztük. A Karoling tradícióhoz való kapcsolódást már kiemeltük Nagy Károly és István koronázásának, illetve szarkofágjának párhuzamosságában, de most hadd utaljak még egy másik mozzanatra. Már felhívtuk a figyelmet arra, mennyire sajtáságos, hogy a Magyar Királyság megalapításának párhuzamaként a *Libellus* nem Romulusra hivatkozik, holott őt szokták a Város megalapítójának tekinteni, hanem az *Aeneades*-ra. Ez a körülmény azon kívül, hogy finoman céloz a magyar nép keleti eredetére, egyúttal arra a florusi felfogásra is utal, hogy Róma valamiféle etnikai olvasztótégely volt; sőt a szerző által alkalmazott eljárás mögött még egy további összefüggést is feltételezhetünk. A magukat Nagy Károly igazi örökösének valló franciák legalább a 15. század közepéig fenntartották azt a hitet, hogy ők keleti származásúak, mert eleik, Paris és Francio vezetésével, az elfoglalt Trójából indultak útra nyugat felé, s közben a Duna-parti kitalált Sicambriában tartottak volna pihenőt.⁴⁶ Így a frankok és dinasztíájuk a szikambereken keresztül ugyanúgy Trójából eredeztették magukat, mint azok az *Aeneades*, akiket István a magyar királyság megteremtőivel vetett egybe, s akiknek az őshazája szintén keleten volt. Ilyen módon tehát az *Intelmek*ben burkoltan benne foglaltatik egy közös frank-magyar rokonság lehetőségének gondolata, amely jó ideológiai alap volt ahhoz, hogy István törvényei és államfelfogása az antik szellemi örökségen kívül bőven merítsenek a Karoling rendelkezésekből és elképzelésekből. A trójaiakkal fennálló elképzelt rokonság egyébként a magyar király által ugyancsak kedvelt Velence irányában is alkalmas eszköznek bizonyult a szorosabb kapcsolatok megteremtésére, hiszen közismert, hogy ez az észak-itáliai város ugyancsak összefüggésbe hozta eredetét a trójai háborúval és annak következményeivel.

Mindezek alapján a Szent István-féle felfogás aligha takar egyértelműen akár latinnak, akár németnek minősíthető orientációt. Olyan széleskörű és kiterjedt egyeztetésre épül, amelyet valójában már joggal minősíthetünk önálló és független politikai és kulturális programnak. Az egykorú európai feudális rendszerbe és annak antik gyökerű keresztény civilizációjába való beépülésnek tehát – István felfogása szerint – a szabadság teljes megőrzésével kellett megtörténnie, úgy, ahogy az *Aeneades* Rómája sem lett *ancilla*, hanem valósággal *liberá*vá vált, miként azt az *Institutio morum* nagy nyomatékkal megfogalmazza. Hogy itt a *libera* jelzőt nem elsősorban társadalmi vagy jogi értelemben kell felfogni, azt az bizonyítja a legvilágosabban, hogy a gondolat nem a királyság adminisztratív berendezkedésének leírásával kapcsolatban kerül elő, hanem az idegenből betelepülőkkel, a *hospitesszel* kapcsolatban, akiknek az Árpádok *regnum*ának keretei között az az egyik legfőbb feladata, hogy *perterritant exterorum arrogantiam* (6). Vagyis a *regnum Hungarorum*nak mint a *catholica fides* védelmezőjének, a belső *fidelitas*, *fortitudo*, *agilitas*, *comitas*, *confidentia* (4), továbbá a *humilitas* (uo.), a *patientia*, az igazsá-

⁴⁶ Ehhez vö. F. GRAUS, *Troja und trojanische Herkunftssagen im Mittelalter = Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*, Hrsg. W. ERZGRÄBER, 1989, 25–43. Lásd még R. A. GERBERDING, *The Rise of the Carolingians and the Liber historiae Francorum*, 1987.

gos *iudicium*, valamint a *misericordia* (5), illetve a bölcs *consilium*, az általános *utilitas* (7), valamint a *iustitia*, a *honestum* (10) stb. fenntartójának győzelmesen (*victoria* – 7) szembe kell szállnia az *exterorum arrogantia*val, ami jó kifejezése az önálló királyság alapelveinek. Ebben a kontextusban már senki sem kételkedhetik benne, hogy igazán a független monarchiának ezt a teóriáját fogalmazza meg az a fejezet, amely a magyar királyság belső rendjét taglaló és valójában ezt bemutató résznek a lezárása az *Intelme*ken, amikor a szerző felteszi és meg is válaszolja az általunk már többször idézett kérdést: *Quis Gr(a)ecus reget Latinos Gr(a)ecis moribus, aut quis Latinus reget Gr(a)ecos Latinis moribus? Nullus.* – Ebben a retorikus megfogalmazásban nemcsak a Német–Római Birodalom keleti terjeszkedésének burkolt elutasítása van meg, hanem a keleti ortodoxiától való elhatárolódás is, s mindenekelőtt az önálló és független törvényes rend kinyilvánítása, még ha ez az utóbbi gondolat, szónoki és már-már költői módon, nem pozitív, hanem negatív formában fogalmazódik is meg. Szent István valamiféle közvetítő szerepet próbált tulajdonítani a magyar királynak a két nagy keresztény kultúra és állami berendezkedés között, ezért adja örökül fiának ezt a tanácsot: *...consuetudines sequere meas, ut inter tuos habearis pr(a)ecipuus et inter alienos laudabilis* (8). A magyar királynak tehát egyaránt ki kell vívnia az elismerést mind a római-nyugati egyház, mind a görög-keleti egyház világában. Ezért az elismerést Rómától István már 1083-ban megkapta, amely ekkor iktatta szentjei közé; de a fentebbiek alapján – azt hiszem – az is érthetővé válik, hogy a keleti egyház a második *millennium* alkalmával miért avatta ugyancsak szentté azt az apostoli magyar uralkodót, aki bár maradéktalanul gyakorolta önálló egyházzervezői jogait, de ezt mindig a pápával való egyetértésben tette. A Szent István-féle elképzelésnek ez a már többször kiemelt rugalmassága eredményezte azt, hogy amikor a makedón dinasztia lehanyatlásával Bizánc szellemi és politikai térvesztése bekövetkezett, Magyarország szinte automatikusan a nyugat-európai civilizációs kör legkeletibb tagja lett, részben Lengyelországhoz hasonlóan. Ezt húzza alá az a tény is, hogy Szent István koncepciójának egyik leghívebb, korai Árpád-házi folytatója, I. András már megkezdte a vallon telepítések létrehozását is, amit később további hasonló intézkedések követtek. A *regnum Hungarorum* ezzel a belső dinamikájával vált a továbbiakban képessé – a keleti ortodoxia világával ellentétben – mind a *reformatio* szellemének befogadására, mind pedig a katolikus reform elfogadására, amely megújulás a maga eredményeivel mindmáig a magyar kultúra egyik legsajátlagosabb jegye. Mindez azonban már túlmutat azokon a kereteken, amelyekbe a *Libellus de institutione morum* elemzése és értelmezése beleilleszthető. Azt azonban leszögezhetjük: az a hagyományosan Szent Istvánnak tulajdonított Szent Magyar Korona, amely egy bizánci alsó és egy latin felső elemből áll, még ha valójában későbbi összeállítás is, és sohasem lehetett az első apostoli magyar király fején, szimbolikus módon híven fejezi ki az uralkodó elképzelésének lényegét, amelynek olyan hagyományt kellett teremtenie, hogy még a későbbiekben is igyekeztek azt jelképes formában kifejezésre juttatni, miként azt a Szent Magyar Korona esetében tapasztalhatjuk.

László Havas

L'INFLUENCE DE L'HISTORIOGRAPHIE ROMAINE SUR LES DÉBUTS DE LA LITTÉRATURE HONGROISE DE LANGUE LATINE (À L'HÉRITAGE SPIRITUEL HONGROIS ET EUROPÉEN DU PREMIER TOURNANT DU MILLÉNAIRE APR. J.-C.)

L'étude fait l'analyse du *Libellus de institutione morum* attribué au roi hongrois St-Étienne (997–1038). Elle y démontre la connaissance d'un plus grand nombre de textes classiques anciens (Cicéron, Salluste) que nous ne l'avons jusqu'ici. Elle démontre également que, l'idée le plus souvent citée et dont l'interprétation est la plus contestée (« unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est ») a un locus correspondant dans le texte de P. Annius Florus. La connaissance de ce texte est possible par l'intermédiaire de groupes de manuscrits rhénanes et d'Italie du Nord. Une connaissance plus large de la littérature ancienne que nous ne l'avons supposé jusqu'ici et une ouverture spirituelle plus grande que reflète cette citation-ci nous permettent de voir sous un nouvel angle, plus favorable, les conditions culturelles des Hongrois conquérant la patrie, créant un État chrétien aux Xe–XIe siècles.